

PROHÁSZKA OTTOKÁR

A
HÁBORÚ
LELKE

„ÉLET” -KIADÁS.
BUDAPEST, 1915.

Mi a harcok lelke?

Vannak, kik a háborúval hamar végeznek; barbárságnak, örületnek, összes kultúránkból való kivetkőződésnek, a haladás sínjeiről való kisiklásnak mondhatják; de érzem – bár ugyancsak néni vagyok a háború barátja –, hogy aki így végez vele, az nem sokat értett meg belőle. Nem értette meg s nem látott bele e világtörténeti tünetek pszichológiájába; nem pedig azért, mert azt gondolta, hogy megért benne mindent, azt is, amit érteni nem lehet. Ez pedig nagy tévedés; hiszen nemcsak a háborúban, hanem minden egyébben, sok mindenféle van, amit érteni nem lehet. Már pedig épp a háborúban van – úgy látszik – ebből az érthetetlen elemből a legtöbb!

Ki érti meg a napóleoni háborúkat, ki érti meg azt a lelkesülést, azt a sokszor letiport s mindannyiszor lábra pattant harci kedvet? S ki érti meg a napóleoni szörnyű viadaloknak mostani jubiláris kiadását s megismétlődését, ezt a mostani világégést?! Azt mondják, hogy ez a pánszlávizmus s a kultúra harca; azt mondják, hogy a hatalomért s a világpiaçért való tülekedés, vagy a világalom féltése, illetőleg annak megkívánása; mindenesetre lesz e világégésnek ily racionális – akarom mon-

dani – elgondolt alapja is; lesznek annak értelmes rugói is, hiszen emberek gondolkoznak s tervezgetnek benne; de mennyi van ez értelmes mag mellett a háborúnak érzelmes, irracionális hatalmából?! Mi az a lelkesülés, mely itt lángol? Mi az a pátosz, mely itt hevül és sugárzik? Mi az a tűz, mely itt az érzések hevével az öntudatok mélységeiből égrecsap fel? Mi az, mi az, ami ragadja s viszi a nemzeti érzést? Mintha petróleum-láng volna, melyet a szél eltép, mely mint égő szélvész rohan s lobog végig embertömegek s nemzetek fölött? Itt gondolatok gyúltak meg; itt az élet mint folyó – nem is – hanem mint szélvész tűz vágat végig a világon! S az érzés beszédes is lesz; de ez a beszéd, mint a fúriák zenéje, mint a szélvészek muzsikája, mely úgy tud fölsikoltani s tud azután hevesen és keservesen sírni. Hát mi ez a nemzetközi pátosz, – mi ez a tűz s utána ez a hamueső? Mintha kráterré vált volna a világ, mely kitört s mintha villámló fergeteggé sűrűsödött volna a kultúra atmoszférája, fergeteg, melyben megreng ég-föld, melyben lába kél mindennek, ami eddig állt s ami ezeréves gyökérettel mélyedt bele a történelembe, lába kél millióknak, családoknak, házaknak, hazáknak, lába kél és eltolódik ház és trón, főleg pedig lesiklik a halál lejtőjén sok százezer ifjú élet!

Ismétlem, ki érti ezt? Pedig így is kell nézni ezt a világtörténelmi történetet; így is kell nézni a szenvedélyek e kitörését, a szeretet s gyűlölet ez észbontó fergetegének villámlásait s ha így nézzük, akkor rá kell jönnünk arra, hogy itt valami csodálatos, elementáris lelkesülés dolgozik, az feszül,

az kínlódik, az harcol és áldoz. Hát mi ez a világot mozgató lelkesülés?!

A lelkesülés először is izzó, hevülő bátor öntudat – öntudat, melybe egy más, egy felsőbb lélek szállt bele s áthévítette azt, mintahogy a villamos áram szállja meg s hatja át a fekete sodronyt, úgy, hogy hevül, izzik s világít. A lelkesülés valóságos obsessio vagyis megszálltság, amikor valami más, hatalmasabb lélek, az Isten lelke, vagy új világok, új vágyak s meglátások lelke, vagy nagy történelmi fordulatok lelke szállja meg a nemzeteket s néha az egész emberiséget. Az ember, a tömeg, a nemzet, a hadsereg, az emberiség csak orgánuma e tömeg-léleknek; de oly orgánuma, mely időnkint megkívánja e lélekjárást, mert különben megpudvásodik, megbénul, sőt szétesik. Azért van a lelkesülés lelkének időszaki járása, melyet a fejlődés s az események határoznak meg. y

Renyhe s puha passzivitást semmiféle élet nem tűr el. Épp azért időnkint rászorul az erő megnyilatkozásaira; feszülnie, nyújtózkodnia kell, éreznie kell magát. Egynek kell magát éreznie milliókkal s a milliók megmozdulásában s megfeszülésében kell megtapasztalnia azt az erőt, mely közös. A milliók ereje azután az egyesek lelkes öntudatában tör ki s csap fel az égre, mint az óceán gördülete minden egyes hullámban,

A milliók ez indulatát az események hozzák mozgásba az élet változatai ingerlik az alvó erőket, azok gyújtják ki. Dacára a testvérülésnek s a népbarátkozásnak, kikerülhetlen az összecsapás az alsóbb s felsőbb fajok közt. Minden nemzet sajátos

A harci lelkesülés tettei, ha közvetlen érzéseinkkel ellenkeznek is, mégis nagy pszichológiai értékkel bírhatnak. Ez az érték nem gondolat s nem fogalom, hanem egészen más valami, vagyis jntem értelmi termálom. Egyszerű emberek tetteiben is oly tartalom lehet, lehet oly szellemi érték és fölség, hogy ők annak nemcsak szóbeli kifejezést adni nem tudnak, de egyáltalában fogalmaik sincsenek annak a nemes értéknek kifejezésére; csak nagy általánosságban tudják, hogy ez jó, hogy ez Isten akarata. Az ilyenek nem tudják elgondolni, sem szóval kifejezni tetteiket, de meg tudják tenni s ez a fő. Nincs meg az értelmi s a dialektikai műveltségük hozzá, de meg van az ethikai. Azért a tettük nem az eszük gondolata, hanem a lelkük kifejezése, – ez a tett ők!

Hát a harcok pszichológiájában is látok ilyen nem értelmi, hanem azért mégis *valóságos, nagy tettebeli tartalmakat s értékeket* és ismétlem, bármennyire is nem vagyok a háború barátja s bármennyire irtózom is ez irracionális hatalmak ütközéseitől, azért mégis óriási tett-értékeket keli benne elismernem.

Ilyen például a *hősiesség*. Mennyire rokon ez a vallásossággal s nevezetesen a kereszténységgel! Mikor jó kedvvel, lobogó zászlókkal vonul ki a nemzet ifjúsága s a férfiaknak teljes erőben álló korosztálya s azután egy hét múlva haza vánszorog, ki láb, ki kar, ki szem nélkül – mikor a fiatal életek hosszú sora úgy szakad le a földre, mint a suhogó kasza alatt a tegnapi s a mána nyíló, mezei virága, – mikor úgy adják oda életüket,

mint valamit, amit azokért a nagy eszményekért, amilyenek haza, nemzet, becsület, kötelesség, hűség; s mindezek fenekén végre is az Isten, odaadni természetes, Sőt annyira természetes, hogy arról kételkedni sem lehet: hát nem ez-e az, amit az írás mond, hogy „nem tartom életemet becsesebbnek! magamnál” (Ap. Cs. 20, 24.), vagyis, hogy van; itt valaki, az a bizonyos „önmaga”, akit az életből ki lehet hámozni, mint a csecsemőt pólyáiból s aki az életet úgy vetheti le, mint ahogy a ruhát vetjük le, de azért maga nem vész el, sőt ellenkezőleg épp azáltal, hogy életét leveti, felsőbb, eszményi szépségét érvényesíti. „Ömaga” tehát becsesebb életénél s ezt szívesen odaadja, „önmagáért”, íme ez a legnagyobb tett s e tettek pszikéjéből gyúl ki a harcok levegője.

Van azután itt még más, csodálatosabb tettérték! Kifejezésre jut ugyanis a háborúban, hogy *ez a világ alakokat ölt, melyek minden emberi számítást fölülmúlnak* s ezeken épp úgy dolgoznak a romboló s pusztító, mint az alakító s építő erők. Az ember ugyan átlag azt gondolja, hogy ő csinálja a világot, – hogy ő tervezi ki alakulását eszével s ő formálja ki technikájával s gazdasági és szociális berendezkedésével; de a mélyebben gondolkodó, vagy talán nem is ez, hanem a világfolyását elfogulatlanul szemlélő ember észreveszi, hogy annyi ebben a világalakulásban az öntudatlan s irracionális tényező, annyi az előre nem látható, fogalmakkal ki nem tipelhető s distinkciókkal meg nem közelíthető elem, amennyi rajta az értelmes, belátó munka. Ha ugyan nem több, még

pedig sokkal – nézetem szerint – összehasonlíthatatlanul több. Valljuk csak be, azok a romboló s harcokban ütköző erők nem a mi érzéseink s nem is a mi belátásaink-szerűek s mégis mi vívjuk azokat a harcokat, mint ahogy mi alakítjuk meg azokat a törvényeket s paragrafusokat; mi üjtük össze a társadalmi viszonyoknak azt a gerendázatát – mondjuk inkább – kalodáit, melyekből végtelen sok kín és szenvedés támad, úgy, hogy az ember elátkozza művét s bőszen haraggal tör ki belőle, hogy összezúzza azt s fölzsabadítsa magát. Nem ő az, nem az az X. Y. nyárspolgár s a nyárspolgárok milliója, hanem a jelen valónak tűrhetlensége s a jobb jövőnek vágya kapja fel ezt a tömeget. A szenvedélyek forgatagában minden egyes ember csak atom s minden nemzet csak faltörő kos és csákány, de azt az atomot már nem reflexió s azt a faltörőt már nem ember igazítja; azt a csákányt nem emberi kéz emeli s vágja bele a társadalmak elevenjébe, hanem egy más, egy felsőbb hatalom; az mely világokat alakít s a fejlődésnek útjait kirajzolta. Csoda-e, hogy csákánnyal dolgozik, ha sziklákba kell vágnia útjait?!

S e ponton látom én megint előcsillanni a keresztény gondolatot, azt a nagy hitet, mely a világot s a világ alakjait az örökkévalóság árnyékának tartja. „Praeterit figura huius mundi”, elváltozik a világ alakja! Igazán mennyire változik el! *Csupa futó s egymástváltó árnyékok ezek a világalakok!* A világfejlődés az ember feje fölött, tehát esze fölött elintéződik. A történelem nem akadémiák programjai szerint alakul s az idők járását nem

a gondolat útkaparói csinálják. Isten csinálja azt... az Úr! A harcok s szenvedések, az ütközések s erőmegfeszülések éppúgy napszámossai s taligásai, mint a kultúra szintetikus erői, melyek Istent emberrel s embert emberrel fűznek ismét egybe, miután a taszító erők szétszakították őket s intézményeiket. Ámulva állunk meg, azazhogy inkább rogyunk térdre a világ s a psziké mélységébe vetett e tekintet után. Élénken érezzük, hogy funkciók s napszámossok vagyunk. Eletet s földadatokat hordozunk magunkban, melyeket egy keveset értünk, de melyeken annál inkább s főleg odaadással kell dolgoznunk. S mikor látjuk, hogy az élet mélységeiből ily kegyetlen erők törnek ki, legyünk azon, hogy ugyanazokból a mélységekből az életösztön s az életszükséglet másféle, de ugyancsak nélkülözhetetlen hatalmai keljenek föl s lépjenek elő. *Iparkodjunk igazan jókká, oly mélységesen s hevesen jókká lenni, amennyire csak bírunk. Ébresszük fel magunkban a vallásosság, a jóság, a szeretet erőit s tegyünk, tegyünk s dolgozzunk! Ne törődjünk vele, hogy érünk-e célt velük, egyáltalában ne filozofáljunk sokat. Hiszen végre is abban a jóságban s hűségben s áldozatos szeretetben is nem a mi gondolataink, hanem az Isten szándéka s terve valósul meg. S az ilyen lelkület is a lélekből, a mélységből s Istentől való. Az ilyen lelkület is lelkesülés lesz, melyben egy más lélek száll meg, melynek mi is csak orgánumai vagyunk s mely szintén mint izzó, hevülő bátor öntudat jelentkezik e világban s hasonlóképpen tettekbe, ez esetben az etikai jóság tetteibe öltözik.*

A harcok lelkesülésére feleljünk a szentség lelkesülésével! E kettő ellentmondásnak látszik; de csak látszik, mert forrásuk közös, mely a lélek, az Isten mélysége, melyből a lelkesülések fel-feltörnek, mint lávafolyamok vagy ha úgy tetszik felgyöngyöznek, mint vízgyöngyök s buborékok és elvégzik munkájukat.

A hősiesség lelke.

Szememben a háború olyan mint a kalapács, mellyel diót – akarom mondani, embert, emberi életet s kultúrvilágot törnek s amely törésben az eszményiség s a lelkiesség úgy válik ki, mint ahogyan a mag válik ki a tört hüvelyből s nyilvánvalóvá lesz, hogy mi hát az élet magva és tartalma s mi az ember s a kultúra tulajdonképpeni értéke s értelme.

Rendes körülmények közt ez a belátás nem oly egyszerű, mert sem a diómagot, sem az élet magvat nem látni. A fölszínes élet s főleg annak ezer apró-cseprő értéke s a kultúra maga oly színpompás és csábos hüvely, hogy könnyen kísértetbe jutunk s a hüvelyt magnak nézzük s az élet fölszínét, az érdeket s az élvezetet, a gazdagságot s a jólétet az ember céljának s az élet értelmének tartjuk; de azután megjelenik a színen a nagy élet- s kultúr-törő, a nagy hüvely-törő háború, mely az értéket a hüvelyből s az értelmet a látszathoz kiemeli s a nagy tények száraz s kemény dialektikájával elének tárja, hogy miért élünk s miért halunk s mi által érvényesülünk igazán, még akkor is, sőt akkor leginkább, amikor mindent, vért s életet is odaadtunk.

A népszerű lelkesülés, mely lobogó zászlók alatt vonul föl győzni és halni, eszményiségének úgy ad kifejezést, hogy mondja: vért s életet a szabadságért, nemzetünkért és hazánkért s ezekben a hősökben a szabadság, a nemzet és a haza mint felsőbb jérték s mint parancsoló hatalom nyilatkozik meg, melynek hódolni dicsőség s melyért életet adni sem sok. Ez a felsőbb s parancsoló eszményiség bennünk van, de jobb nálunknál; bennünk van, de fölöttünk áll; bennünk van, de úgy hogy általa mi tartozunk máshová, – általa mi vagyunk egy felsőbb, szellemi világba bekapcsolva, mely az örök igazságok, az erkölcsi követelmények s az eszményi szükségletek alakjában s azok erejével nyúl belénk s követeli, hogy azokhoz szabjuk életünket s azok mértéke szerint hozzuk meg áldozatainkat.

Csodálatos egy darab világ, egy darab mennyország ez bennünk! Esmélődve kérjük: honnan jött s hogyan szűröngözött belénk? A vérből való-e, mely a nemzettel összeköt, vagy a tömegpszikéből pattant belénk, mely a lelkesülés tűzvészébe sodor százazreket? Nem, ez az eszményiség nem a vérből s a tömegpszikéből sem való, – hanem ez az embernek emberfölötti, – ez az individuumnak superindividuális eleme! Ez a superindividuális elem pedig nem az a körülmény, hogy az egyes ember csak része az egésznek s csak tagja a nemzettestnek; ezt az eszményiséget nem lehet magyarázni abból sem, hogy az a társadalomnak, mint egésznek, az egyesek mint részek fölött való szellemi reflexe. Igaz ugyan, hogy bizonyos tekin-

tetben a köz több mint az egyed s az is igaz, hogy haladás s fejlődés tekintetében az egyes ember szétfoszlik, mint a lehelet a nemzeteknek s a nagy emberiségnek végtelenbe nyúló perspektíváival szemben; de másrészt igaz az is, hogy a mi ideáljaink amily emberfölöttiek, oly nemzet- s társadalom- s emberiségfölöttiek is s értékük s érvényük túléli a társadalom- s a nemzetpusztulást is, túléli az időt s a történelmet is. A társadalmi tekintet nem teremti meg az ethost, hanem igen, rászorul, részt kér belőle, hiszen a társadalom s a nemzet is erkölcsből él s nem azért jó s erkölcsös valami, mert társadalmi s nemzeti, hanem ami jó s erkölcsös s eszményi önmagában, az az ember által lesz társadalmi s nemzeti jóvá.

Így tehát a hazáé s a nemzeté a vérünk, övé életünk s halálunk de vérünket nemcsak azért ontjuk érte, mert ez a vér az ő vére s életünket nemcsak azért adjuk oda érte, mert az élet az ő melege, hanem azért adunk oda vért s életet, mert örök eszmények tüzeben az örök igazságok s szükségletek nyomása alatt állunk – azért adunk oda vért s életet, fiatal lelkünk parancsolja, melybe egy felsőbb világ van beleeresztve, világ, ahonnan kiapadhatatlan lüktetéseket veszünk az önfeláldozásra s törhetetlen lökéseket a hősiességre. A nemzetek a maguk történelmét oly fiaik által alakítják ki s alkotják meg, kik ez emberfölötti s épp ezért emberi eszmények világosságában járnak s erejében tesznek.

Ha kérdezzük, hogy miben áll az az eszményi, szellemi világ, melybe bele vagyunk kapcsolva s

melyből erőnket s világot legyőző egyéniségünket vesszük, azt felelem: ez a szellemi világ azok az *örök igazságok*, melyek tőlünk függetlenek s velünk szemben állnak s ragyognak, mint napok, – azután azok a *szükségességek*, hogy így vagy úgy kell tenni s másképp tenni nem szabad, – azután a *nagy kötelességek*, melyeket fölismerünk s melyek mint fölöttünk álló hatalmak éreztetik meg magukat velünk, – azután azok az *ideális célok*, melyek nem a hasznosságból valók, hanem a szellemi világ autonómiáját képviselik, – azután azok az *értékek*, melyek nem individuálisak, hanem superindividuálisak; ime ezeket a fölöttünk álló, nagy valóságokat mi érvényesítjük cselekedeteink által a világban s ezekből lesz a világbarâ, ctejem, érték, világosság és jóság, mérték és szépség – ezekből lesz az elemek küzködésében az ember világa!

Semmire sincs a küzködő embernek annyira szüksége, mint ez eszményi világgal való kapcsolatra! Hiszen ez az az eszményi világ tele van csendéssel, tele van fénnel s meleggel s ez igazítja el az életet az önmagában való igazság jóság, szépség, a végtelen valóság eszménye felé!

Ez ideális valósághoz kell fölemelkednie az embernek s az élet értelmét, a harcok s az áldozatok temperamentumát ez örökérvényű lelkiségéből kell meríteni! Akik azt a biológia nyers adataiból vagy éppen lombikokból akarják magyarázni, azok az élet értelmét lent keresik s magyarázatát alulról kérik s tényleg úgy tesznek, mint ahogyan azok tennének, kik a gyökér hajtásait, melyek levegőbe s napsugárba kívánkoznak, lekötnek s visszahajlítá-

nák a gyökérbe, mondván: gyökérből valók vagytok, maradjatok hát lent, hisz földbe tartoztok. Pedig dehogy is tartoznak a hajtások a földbe s hasonlóképpen, dehogy is tartoznak az eszmények a vérbe; sőt ellenkezőleg, a hajtások a napvilágba valók s az eszmények a mi metafizikai kapcsolatainkból valók s ahogyan a hajtásokba a nap-sugár földöntúli energiája van beleszőve, úgy szabadul föl öntudatunkban is egy felsőbb s eszményi világ ereje s az visz minket fölfelé föl, magunkon kívülre.

Ez az eszményi – s mondjuk reálisabban – ez a lelki erő sugalmazza a hűséget, alakítja ki a megbízhatóságot, ez avat hősokeket s emberfölötti lévén, ember fölé, vagyis *önmaga fölé* emeli az embert. Mindenkin, aki reá hallgat, megvalósul az írás szava: „Nem tartom életemet *önmagámnál* értékesebbnek”, tudom tehát azt odaadni *önmagamért*, – oda azért a bennem lappangó, eszményi világosságtól, eszményi tüzeiktől átjárt *magamért*, – azért az *emberfölötti emberért*, aki épp azért, mert eszményi ember, legértékesebb eleme a társadalomnak s leghűségesebb fia a küzködő nemzetnek.

Ezekből az emberfölötti emberekből lesznek hősokek a csatában! Egyszerű emberek, kik tán olvasni sem tudnak, de akik okoskodás s kertelés nélkül kiemelik maguk számára az életből a nagy kötelességeket s azokat teljesítik vakon, azaz hogy fénytől ittas szemmel s készséges lélekkel.

Tudom, hogy a legtöbbben azok közül, kik élni halni tudnak a hazáért s a nemzetért, keveset konyítanak e bölcselkedéshez; de azért az igazi

idealizmus velejét nagyon értik s azt meg is való-
sítják. A veleje pedig ennek az idealizmusnak az,
hogy „ezt az Isten akarja, tehát nem zúgolódom,
nem okoskodom, nem lázadok, hanem, megteszem;
élek is, halok is, ahogy ő akarja.”

Azokból lesznek hősök, kik életükben s haláluk-
ban kiváltják a világító, biztató, erősítő s boldogító
eszményt: az isteni akaratot! Azokból lesznek, kik-
nek elvét a régi latin dicsérte: „non magna dicere,
sed magna facere,” kik nem mondanak nagyokat,
de nagyot tesznek; kik a legnagyobbat is meg-
teszik: meghalnak értünk!

A néplelek kinyilatkoztatása.

Régen is voltak világmozgalmak; régen is megmozdultak s felkeltek a népek s óriási erőfeszítéseket végeztek; küzdöttek szabadságért, eszményekért és jólétért; de úgy látszik, mintha azok a népmozgalmak régen is, meg a középkorban is inkább egyes nagy emberhez fűződtek volna. Nem a tömeg, nem a nemzet s a társadalom lelke forrt fel azokban a mozgalmakban, hanem inkább egyes nagy emberek lelke áradt ki a tömegekre; nem a tömeg lelke lett nagy, hanem a nagyok lelke lett közös!

Gondoljunk csak arra a nagy, békés népmozgalomra, mely Assiszi Szent-Ferenc nyomában indult meg. Azoknak a tüneményszerű frátereknek egyikét Talimbene krónikája úgy írja le, hogy hosszú szakállú, örménykámzsába, teveszőrruhába öltöztetett ember volt „con una terribile tromba di rame”, rémes rézharsonával. Ezt a rémes harsonát meg is fújta a frater s ilyenkor valami misztikus pánik szállta meg a lelkeket, mely kisodorta őket a köznapiság útjairól s ragadta új világok felé.

A modern népmozgalom egészen más. Manapság nem egyes emberek hordozzák s indítják a népmozgalmakat. Az egyes ember, még ha próféta is,

kicsiny lett s helyette a népek lelke, a fajok ösztöne, a nemzet érzése a szerepvivő; a népek elementáris hatalmasságai ébrednek fel s lépnek ki a küzdőtérre érdekeik, álmódzásaik, reményeik, inaik, megfeszüléseik ösztöneivel s erőivel. A mozgalmaknak nem individuális, hanem közösségi s ennek folytán sokszor szétfolyó s megfoghatatlan jellegük van. Olyanok, mint azok a hadseregek, ahol csukaszürkeségbe foszlanak szét a százezrek. Ezekről a modern nemzetébredésekről s faji harcokról is azt lehetne mondani, amit a Bruxellesbe bevonuló német hadseregről írt egy újság, hogy az voltaképp olyan volt, mint valami szürke, elvonuló, végtelen kísértet. Csupa szürke foltot láttunk, melyek beleolvadtak a kövezet, a házak, falak, kirakatok színeibe. Hét órán át tartott az átvonulás zárt sorokban s úgy hömpölygött át Bruxellesen ez a hadsereg, mint valami acélfolyam, szürkén és kísértetiesen.

De ilyen most az is, ami közszellem, népóhaj, közérzés s nemzeti lelkesülés néven szerepel; valami olyan megfoghatatlan, ránk boruló, személytelen hatalom. Olyan, mint a földrengés lökése, melyet mindenki megérez, de megállítani azt senki sem képes; az megy-megy tovább, megy addig, míg kifogy erejéből s azután megint csend van.

Tudom ugyan, hogy sok harckeverő tényező szerepel manapság is, hogy az tüzeli a közvéleményt, szítja a harci kedvet s a féltékenységet; tudom, hogy a tervek valószínűsítésére egyesek intézik a harcra készülődést, kidiplomatizálnak a pénzpiacon milliókat, bolondítják a közönséget, sajtóirodákat tárta-

nak fenn, hű munkatársakat állítanak bele a kavarodásba s a színtelen embereket s kormányokat eltávolítják, félelmeket s izgalmakat használnak fel, amilyen az angolok félsze volt a német betöréstől; de hát ez mind kevés; ez mind csak egyes emberek cselekvése, mely csak kikezdi s megindítja az akciókat. Ez a szerep csak a fűtő szerepe, aki a hasábok s a kőszéntorlaszok alá gyújt, – vagy azé, ki a torpedókat elindítja; de az igazi erő kifejtés azután következik, az abban a kigyuladó lángban, azokban a pattogó hasábokban, abban a robbanásban s tengerkavarodásban tör ki. A nagy történéseknek lelke nem a diplomácia vagy a bank; az csak fűtő, vagy torpedótöltőgető; hanem a történelem aktív lelke az életösztön lázadása, mikor a nemzet sírja szélén látja magát, – a milliók szenvedélye és életvágya, – a nagy ellentállás ezredéves nemzeti életek kidöntése ellen, – a nagy birokra kelés a népek viharjával, mely ki akarja dönteni azt, ami korhadt és pudvás s országokat hasogat fel új nemzeti élet tavaszodása alá. Ami ilyenkor éled és feszül, ami erő készlet ilyenkor szivárog fel az öntudat alatti mélységekből, a fel nem használt élet raktáraiból, ami lelkesülés ilyenkor gyúlad ki s meghallja a harcba hívó szót s meglepetti legendás rajongással a zászlót, ami szeretet s gyűlölet, áldozatkészség s megértés ilyenkor reszket meg a milliókban, az az aktív erő mely történelmet csinál, az a nemzet lelke, mely az egyest élteni, de nem az övé, hanem közös. A gyűjtogató Izwolskyék, Delcassék, Grey-ek lehetnek, a népek csatáinak élén Vilmos császárok jár-

hatnak, de a lelkesülés sikoltása a népek szívéből tör ki s az a lendület, mely a népek viharjának tempója s az az erő, mely itt küzd s a szellem, mely itt áldoz, az nem a személyes nagyságé, hanem a nagy közösségé; az a történelem epifonomenonja, valamiféle a nemzetek színe felett járó, láthatatlan hatalom!

A felébredt közszellemnek ilyenkor csak egy izgalma van, egybe akar forrni, hogy nagy s erős lehessen! A háború oly láng, mely körülaldossa az érdekellentétekben különvált s az önzésben külön fagyott, hideg tömegeket, áthévíti s a közös érzések hevében eggyé, még pedig izzó egységgé olvasztja őket; tűz az mind, bárhogy hívják; tűz az, bármi volt előbb, akár a szegénység sziklás partjairól, akár a gazdagság televény földjéről való; tűz és ég! Az egység s a közösség szükségessége, a történelmi hivatásnak megőrzése megszüntet minden zsörtölődést, szétfoszlat minden különállást s pártfoglalást s a felületesség civódásainak zaját a mélységek harmóniája csitítja el. A pesszimisták, kik ötlnekhatolnak s az intellektuellek, kik kritizálnak s kifogásolnak, ilyenkor szétrebbenve meghúzzák magukat, mint az ijedt tücskök, mikor az eke szét^hasogatja az őszi tarló rögeit. Ezeké az okoskodás s a tehetetlenség; de az egészséges s erőteljes nép rétegekben a küzdelmek lelke mint bizalom, bátorság s hősiesség jelentkezik s ezek nem avult fogalmakat, nem fáradt gőzt, hanem friss élet-erőket, friss, dagadó s azért repesztő érzéseket állítanak bele a világba s azokkal csinálnak is új világot!

Úgy látom, hogy ez az emberfölényes erő ébred fel a történelem nagy korszakaiban, – ez ébred fel s küzd a mostani világháborúban is. Ez az erő természetes, hogy a küzdő népek ereje; de azért valahogyan mégsem az övék, nem az övék, ahogyan őket ismerjük s látjuk az élet napszámában, – nem az övék, ahogyan bemutatkoznak közönségesen előttünk, hanem az egész fajnak erőkészlete az, melyet még fel nem élt s mely a múltból jutott rá, hogy a gondviselés tervei szerint jövő történések mozgató erejéül szerepeljen.

Mindenkiben van egy darab emberfeletti erő, mindenkiben van önmagánál nagyobb lélek. Van ilyen a nemzetekben is s ez azután a nagy időkben tör ki a milliók lelkéből. Ilyenkor tehát már nemcsak a népek jelenje s öntudata, hanem egész valója, – mondjuk, lappangó lelke is s a történelmi életre való képessége is mint személytelen, nemzeti psziché mutatkozik be s úgy látszik nekünk, mintha ismernők, de ugyanakkor megdöbbenve vesszük észre, hogy voltaképpen idegen nekünk, – idegen azért, mert nagyobb önmagánál.

A népeknek ez a lelke dolgozik most s mi csodálkozva s bámulva szemléljük erőfeszítéseit s tisztelettel viseltetünk ez ismerős ismeretlen ki nyilatkoztatásai iránt.

Sötét idők, fényes lelkek.

A „nagy idők, nagy emberek” mintájára mondhatom: „sötét idők, fényes lelkek”. Hogy a sötétségből, abból, amit érteni nem igen lehet, de megérinteni mégis csak kell, sok van, azt ugyancsak érezzük; hiszen sötétség a népek körülöttünk tomboló harca, mikor jogot s szabadságot tapos az erőszak és mikor annyi rózsás arcra a halál sápadtsága s annyi életvidám szemre a sírnak éjszakája borul s mégis ez a sötétség tele van villámló fényekkel, s népes lesz szinte alvajáró, lobogó lelkektől, kikben a lelkesülés tüze ég és kik e fényüket kivetítik s azzal világítanak nemcsak nekünk, hanem a jövő nemzedékeknek is.

Ez a tűz s ez a ragyogó fény az eszményiség lángja s világossága, mely először a *nemzeti*, azután az *örök ideálokból való*.

Minden nemzetnek megvannak a maga ideáljai; megvan öntudata, van történelme és nagy földadata. Mikor aztán a nemzeti életnek s kultúrának nagy örökségét, melyet a múlt ránk hagyott, hogy azt mint sáfárok kezeljük s«a jövő nemzedéknek átadjuk, veszedelem fenyegeti, akkor fölébred minden egyes emberben nemcsak a saját önfentartási ösztöne, hanem a vérrokon milliók összetartozan-

dóságának érzete, – minden ember már nem egy-egy lélektől, hanem a milliók, a nemzet lelkétől lesz lelkes s ez az érzet s ez a lélek avatja hőssé, ez Viszi és ragadja a tömeglélek tetteire! A nagy közösség ösztöne, vágya és szenvedelme vágta végig e lelkeken, mint a hogyan a nagy folyán zúg, vágat s kavarog, mikor szűk sziklavölgyekbe szorul, völgyekbe, ahol voltaképpen csak patakoknak volna helyük, most pedig Dunák s Rajnák kavarnak bennük. Nem az egyes ember életerejé, nem családi érdeke, hanem a nagy köz iránti kötelesség megérzése dolgozik itt, ez szorít háttérbe minden önző gondolatot, hogy bűvös erejétől feledje el magát az egyes s áldozza föl magát a másért, nem is ezért vagy azért a másért, hanem azért az egészért, a közösért, a múlt, jelen és jövő egységeért, a vér, az élet s a boldogulás hordozójáért, a nemzetért! Ez az ideál is folyton a jobbat s a nagyobbat sürgeti s áldozatokat kíván; követeli, hogy adjunk oda életet életért, saját életünket a nemzet életéért, hogy védjük meg ideiglenes, évtizedes életünkkel a nemzetnek százados s évezredes életét s biztosítsuk szenvedéseinkkel a jövőendő nemzedékek boldogulását.

De a nemzeti ideálok fölött magasabb, mert – *örök, nem nemzeti, hanem isteni ideálok hierarkijája sorakozik*, melyek azonban nemcsak hogy nem homályosítják el a nemzeti ideálokat, hanem ellenkezőleg, kigyújtják s oly erőt és tüzet varázsolnak beléjük, amilyen csak egy felsőbb trendből s magasabb hitből származhatik. Ez a hit sírok és harcok fölött, győzelmek s veszteségek fölött, egyéni,

családi és nemzeti katasztrófák fölött vezet a nemes legyéniségnek föltétlen érvényesülésébe vetett hithez. is felvilágít az Istenbe, az erkölcsi világrendbe. Ez a hit életet lát magában, melyért halni érdemes s értékeket hordoz magában, melyeket akkor emel ki, mikor vérrel s étellel fizet értük. Akkor lesznek ezek övéi, mikor önmagát adja oda értük.

E nagy hit erejében úgy állítom magamat bele a világba, oly pozitivitással s öntudattal, hogy bár szemben áll velem a pusztító erők árja, bár elsodor, mint a forgácsot s pernyévé éget a harcok tüze, mintha csak pehely volnék, azért mégis érzem, hogy le nem üthet lábamról s hogy akaratommal én aratok diadalt rajta. Van ebben naivság, de villámlás is; a naivság a relativizmus gyermekarca; a villámlás pedig a lélek megcsillanása. Megcsillan az esztelen káoszban, mint gyémánt a homokban. Tele van isteni önérzettel s ez az önérzet a legmélyebb szakadékból is, az árokból is, melybe gránátok hullnak, a pocsolyák mellől is, hová megsebesült menekülők lebuktak, ezeknek a szegény embereknek katarusos melléből s elbúsult lelkéből is kitör s kiált a rendnek, a jóságnak Istenéhez, hozzá kiált, kiül a kerubok villámló szárnyain s azt kiáltja, hogy „Uram, hallgasd meg szavamat... te tudod, az enyémet, melynek nagyobb súlya van, mint az ágyúk dörgésének s mint a szférák énekének, így tudom s így vallom ezt; tudom, hogy a szavam ilyen meghallgatni való szózat, mert lélekből fakad, abból a szellemi világból, mely most anyagba van fojtva, de kigravitál feléd.”

Ennek a magasztos érzésnek s nagy akarásnak a neve: *hit az erkölcsi világrendben!*

Van ilyen rend is s nincs a világon, főleg a harcok s ütközések világában hit, melyre az embernek nagyobb szüksége volna. A rend mindig több mindenféle tényezőnek s történésnek sora egy célra beállítva s egy közös gondolattól eligazítva. A mi világrendünkben az a bizonyos sor beláthatatlanul sok mindenféléből, rosszból, jóból, harmatcseppekből s viharokból, gyertyafényekből s villámokból, gyermekszemekből s égő falvakból, csókokból s halálhörgésekből áll: de ezt mind sorba állítja egy gondolat, az a bizonyos gondolat, mely nagyot gondol a lélekről s értékéről, örök jussáról s isteni élethivatásáról. Az a sor azért mégis sor, ha rossz is sorakozik benne: a fődolog az, hogy a rossz is sorban áll s hogy a sort a jó, az Örök jó kommandírozza, – az a fő, hogy a rossz is csak cseléd és közkatona, aki a jót szolgálja s aki küzd annak a katasztrófákban s szenvedésekben, a tavaszi hantban s a sírgöröngyben érvényesülő jó hatalomnak, a győzelmes jósnak, az Istennek szolgálatában.

Aki így hisz Istenben s önmagában, aki azt hiszi, hogy neki a kozmikus erők zenebonájában is van szava, még pedig szava az Istenhez, aki azt hiszi, hogy agyagedényben – saját törékeny testében – lelket, azaz örök értéket hordoz, mely hegyóriások zúzójában s világok ütközésében sem törhetik össze, aki azt hiszi, hogy a jónak győzelmes hatalma a világégések hamujából is kiemeli a lelket, s mint gyöngyöt az Isten kedvtelésének napsugarába s

szerepének aranyába foglalja: *az hisz az erkölcsi világrendben.*

A blazírt ember a világban s a harcban csak romot, csak törést és szakítást lát; az még az áldozatban is csak veszteséget s rezignációt rögzít, de hát az ilyen embernek sötét a lelke s épp azért nem veszi tekintetbe a nagy valóságnak többi oldalait, főleg a szellem felsőségét s az erkölcsi értékeket. Pedig ezekből is van itt; de még mennyi! Hiszen az a hős, mikor áldozatot hozott s mondjuk, letört, nemcsak életet adott, de nagy eszményi tartalmat is mentett meg, – nemcsak űrt hagyott maga után, de egy mennyországra való fényt is gyújtott ki maga körül, – nemcsak a vérént ontotta, de vére szivárgásának nyomában tért foglalt a becsületnek, a hűségnek, a több-embernek. S ez a vér folyton szivárog s forrásai kiapadhatatlanok; olyan az, mint a szentek legendáiban az olaj fakadása, mely csontjaikból szivárog s hiába meregetik, mert ki nem merítik. A szellem kenete is a hősök nagy lelkéből való s velük való érintkezésben hevül s épül, rajtuk buzdul a nemzedékek sora. Minden hős egy-egy eszményi tőkéje a lelki megújulásnak s mindegyikből olyan úttaposó lesz, aki a latin költő szerint: „pro sémita feci viam”, keskeny ösvényt széles országúttá tapos, melyen nemzedékek járnak, még pedig ideálok világosságában, nagy, örök célok felé.

Nagyobb szolgálatot a nemzetnek s az egész emberiségnek senki sem tehet, mintha fényt gyújt neki sötétségben. A sötétségen búslakodhatunk, sírhatunk a háború borzalmain, botránkozhatunk

az irracionális, embertelen eseményeken; de mindezzel sem a sötétséget föl nem derítjük, sem a borzalmat meg nem szüntetjük. Annak más útja s más módja van; a sötétségbe ugyanis fény kell s a káoszba rend kell s ez a fény nem lehet más, mint az a nagy hit, hogy a történelmi káoszban is nagy rend érvényesül s hogy a világ_értelmének kulcsa nem a fizis, hanem a szellem.

Ez a hit gyújt ki sötét időkben fényes lelkeket!

Háború és vallás.

A háború erőszaka megrendíti a kultúrát, mint vihar a tavaszi erdőt, mint földrengés a mandulafavirágos Szicíliát. Végigszánt rajtunk, mint fájdalom és szenvedés, mint kín és bánat, ránk csap, mint nagy Istenítélet, mely siralomházzá változtatja el Európa száz és százezer családját; végigszánt és ráfekszik a lelkekre, mint nagy feketeség, mint érthetlenség, mint észbontó brutalitás, mely borzalomba s lázadásba kerget szívet s észet egyaránt.

S ez a nagy feketeség, e borzalmas valóság időnkint be-beköszönt hozzánk: valamiféle történelmi átok logikájával ráborul az emberiségre, hogy a *bűn zsoldját*, mely pusztulás és halál, milliók vesztében neki kifizesse. Beköszöntött most hozzánk is éppen a békecár kegyelméből a legnagyobb világháború véres kiadásában. Lesz-e majd valamikor idő, él-e majd valamikor nemzedék, mely a béke magas kultúrájával dicsekszik, nem tudom; én bizonyára megsóhajtom azt a szaturnuszi korszakot, mint ahogyan most megalázva imádkozom a mindenszentek litániájának fohászatát: dögvészről, inségtől és háborútól ments meg, Uram, minket! Ez alkalommal azonban nem a jobb jövődőségnek azt a problémáját akarom fejtegetni, hogy lesz-e

valamikor örök béke a földön s azt sem, hogy a vallás segíti-e s mennyiben a pacifizmus törekvéseit; hasonlóképpen nem terjeszkedem ki arra, hogy a vallásos és misztikus lelkek mily álláspontot foglaltak el a háború problémájával szemben; mindezek *helyett én most csak a nehéz jelent nézem s a nehéz jelenben a vallásos lélek érzéseit s reakcióit, küzdelmeit s győzelmeit akarom föltárni s öntudatunkra akarom hozni azt az erőt, mely a harcok káoszában is Ég felé, a sötétségben csillagok felé tart s mely világviharral küzdve sem szenved hajótörést.*

A háborút a világtörténelemben, a nemzetek életében *ultima ráció*-nak s az erőszak kategóriájának hívják; azonban látnivaló, hogy ez *ultima ráció*-ban a rációból semmi sincs s hogy ez a kategória nem az értelem, hanem az ököl kategóriája. Természetes, hogy mikor a nyers erőszak a nemzetek elevenjébe vágja bele kányakarmait, sokféle reakciót vált ki a lelkekből: lesznek, kik megzavarodnak Istenbe s az erkölcsi rendbe vetett hitükben; lesznek szkeptikusok, kik a háborúban a *bête-humaine* kultúrleplek nélkül való bemutatkozását látják; lesznek szomorú lelkek, kik sokat vesztek s kik láznak e kultúrbarbárság ellen; lesznek, kik nem sokat beszélnek, de mialatt fehér lesz a hajuk, fekete gondolatoktól elsötétül a lelkük. De azért *a vallásos léleknek tulajdonképpen s radikális reakciója az lesz, hogy bármi történjék is, Istenéről le nem mond s minden erőszakkal, kinnal, csapással és szenvedéssel szemben a rendületlen hitet lépteti föl, mely a sötétségre fényel, a káoszra a rend s a*

szépség eszményeivel, a feldúlt világra egy szebb, szellemi, isteni világ vágyával s hitével válaszol. A vallásos ember nem ereszti el az Isten kezét a sötétség miatt; sőt épp, mert sötét van, fogja meg jobban; tagadásra nem dupláz rá tagadással, hanem állít; a sülyedésben nem száll le, hanem emelkedik. Olyan, mint a madár, mely, mikor a fát levágják alatta, nem a mélybe, hanem a magasba szállj. Az ember is, épp mivel eszményeiről le nem mondhat, ez eszményeivel vonul el egy felsőbb világba: istenbe menekszik.

Hová foszlottak szét a művészet ideáljai, melyeket a népek kultusza környékezett? Mi lett a Múzsák templomából, hová elzarándokoltunk, hogy a szépség misztériumaiba beavattassunk, hol a remekművek szemléletében a géniusz illeteseit vetjük s tisztultunk, nemesbültünk? Mi lett etikánkból, az erények, a lelki jóságok, a nagy kötelességek tudományából s gyakorlatából, melyek szeretetre, önzetlenségre, odaadásra s áldozatra tanítanak s melyeknek első, szinte naiv fakadása az, hogy amit magadnak nem akarsz, azt ne tedd másnak? Mi lesz mindebből az emberölés fanatizmusában? S mivé lesz történelmünk, az a küzdelem, melyben az ember a maga emberi értékeit viszi bele a világba, abba a nyers történésbe s kiégeti azokat rajta szíve vérével s kiégeti szenvedelmei pátoszával. Már most itt az a kérdés: Mit tegyek? Szkeptikus legyek-e? A *bête-humaine* vigyorgó kegyetlenségeit rögzítsem titkos kárörömmel minden kultúrértékei lefoszlása s állati meztelenségének megnyilatkozása fölött? Illúzióknak nézzem s

hazugságnak a kultúrát, melynek mécseseit szennyes, véres hullámok oltogatják? Nem, nem, azt nem tehetem; hiszen szkepszis s illúzió az a vég, a buta vég, a semmi. Kell, hogy a világnak értelme legyen s hogy a legideálisabb eszményiség a legreálisabb legyen. Éppen azért a káoszból az örök” szépségbe, az őrző akaratokból a végleges jóakaratra, a térfoglaló rosszból a diadalmas jóba, a semmiségből a nagy valóságba vetem át magamat! Szóval *az életnek engem környékező sötétségéből s érthetlenségéből az egyedül érthető s szükséges fölemelkedést végzem s a győzelmes jóba, az Istenbe menekülök, zu dem ruhenden Pol in der Erscheinungen Flucht.*

Őt fogom meg s benne nyugszom meg. Nem tehetek másképp. Épp a világ s a lét sötétségei igazítanak el hozzá s bármily ellentmondásnak látszik, de szent igaz, hogy e sötétségek az én lámpásaim; azok világítanak nekem. *Man muss blind sein um Gott zu sehen,* mondja egy középkori misztikus; ami annyit jelent, hogy az élet sötétségeiben riad föl a lelkem s akkor igazodom el feléje.

A legnagyobb sötétség ugyanis nem a kín, a szenvedés, nem a kény s a zsarnokság, nem a háború s a halál, hanem a legnagyobb sötétség az lenne, ha Isten nem volna. Mert ha van Isten, akkor bár összezúzza szívemet a kín; de célom, életem észszerősége s eszményeim meg lesznek mentve.

Ah, az Isten nem az a jó atyus azzal a szép hófehér szakállal; nem is az a mézeskalácsos Felség, melyet majszol a gyermek lelke, hanem a

végtelenség Ura, a küzdelmek s a fejlődés szelleme. Ő a világosságnak, a napsugárnak, de a harcoknak is Istene, mint a zsoltár mondja: *Dominus tamquam vis pugnator, omnipotens nomen ejus.*

A vallásos léleknek ez az első reakciója a háború érthetlenségével s sötéttségével szemben: *nagy, rendületlen hitet állít a világba; szellemet s lelket érez meg az elemek küzködésében; megfogja kezét annak, akit nem lát; bízik benne, bízik abban, hogy e kéz a káoszt kozmoszá igazítja s a hozzá ragasz-
kodó lelkeket kiemeli s boldogítja.*

De ki fogom-e tartani e fősleges, szinte rideg hitnek világában s e kemény szolgálatban, hol a végtelen Felség parancsol, ahol a törvény s a kötelesség parancsszavai hangzanak, mintha csak a Sínai-hegy gránitszikláit pattognának s zuhogó kőtömegek csattognának? Ki fogok-e tartani e kemény hitnél életem nehéz, szomorú óráiban, mikor minden fényem kialszik s szereteteimet a halál elragadja? Mikor a kegyetlenség orgiáit üli s lelkeimre egy égő gyász sötétsége borul? Miképp nézzem ki mennyei Atyámnak szerető tekintetét holtjaim sötét szemeödréből, hogyan fedezzem föl atyai kezét hőseim tátongó sebeiben, hogyan ismerjek rá atyai hangjára a csataterék ütközéseiben? Ott keressék-e a jóságot, hol az életet tapossák s a jóakaratot, hol az önkény dül? Ott sejtsek-e gondviselést, hol a harcok fúriái járnak s ajnagárról megfélelkezett ember szenvedelmek törnek pocskká értékeinket? Hiszen igaz, jóságot, könyörületes, irgalmat keresek, – keresem a gondviselő Istent; de hol találom azt föl?

Értem én annak az asszonynak panaszát, aki névtelen levélben így ír nekem:

Miért csaltak meg minket, miért beszéltek nekünk kultúráról? Miért halt meg az Úr Jézus, – ezért?! Hát volt valaha utálatosabb dolga a világnak?! Voltak kegyetlen mézszárlások régen is, de azt mondták nekünk: az a népek kamaszkora volt s ma másképp van. Hát hol van, – kérdezem – hol és mi van másképp?! Másképp igen: ezerszer rosszabbul, csúnyábbul van!

Érzem, hogy sok, töméntelen sok elkínzott lélek sikít így föl s tudom, hogy a halál rémségeitől fehérednek a hajszálak s sötétülnek el a lelkek. De hát küldött ő nekem leveléhez mellékelten egy cikket is, melyben Deckert tábori lelkész leírja, hogy hogyan járnak a csatatéren szanitések s lelkészek s akiben csak egy kis élet is van, azt élesztetik s föludítik s elszállítják; a haldoklókkal imádkoznak s föladják nekik az utolsó kenet szentségét; azután folytatja: „Istenem, mennyi jóság és részvét van az emberek szívében a közös szenvedés nagy perceiben! Saját szememmel láttam, mikor egy sebesült kozák arcon csókolta haldokló szomszédját, egy magyar katonát s ujjával a kereszt jelét rajzolta homlokára, mikor az örökre lehunyta a szemét.” S mikor ezt olvasom, úgy tetszik nekem, mintha csillagok gyuladnának felém s rájövök arra, hogy *a szenvedő s a kegyetlen világnak győzelmes hatalma nem lehet más, mint a jó lélek*. Lélekkel kell legyőzni a rosszat. Nem abban áll a világrend, hogy rossz ne legyen, hanem abban, hogy lélek legyen s hogy a rossz

szat a több, jobb, nemesebb s szeretőbb lélekkel győzzük le.

Kérdezi, asszonyom, hogy hol van a világban a gondviselés s hogy nem-e szégyen és gyalázat s rémület ez az embermészárlás? Feleletem erre az: hát hogyne volna; dolgozunk is azon, hogy tűnjék el e sötét folt az emberiség homlokáról; de míg a rosszat el nem kerülhetjük, addig erőseknek kell lennünk, hogy a rosszban és kínban is fölényes lelkek lehessünk. A fejlődés útja az erők mérközésének, tehát ütközésének is az útja s az erők feszülnek s roppannak, – kifáradnak s újakkal pótoltatnak. Mindent megőröl az idő s az idő nyomában jár a *Fráter Mort*. Szent Ferenc a halált is testvérenek, *Fra-Morte*-nak hívta; csontos keze minden menyasszonyi mirtusz alatt rejlik s lehelletét megérzi a viruló gyermekarc. Harc, háború nélkül eddig nem volt világ. Geológiai harcok építettek új világokat, történelmi harcok rajzoltak új geográfákat; ekék szántják, szaggatják kenyér alá a földet; a gleccserek jégekéi szántották kultúra alá a hegyeket; csoda-e, hogy a népfajok harcainak ekéje szánt szíveket; tört szívek romjain, megőrölt lelkek omladékán leng új idők s új kultúrák zászlaja.

Kultúránk érzelgős és puha s vallásosságunk is elgyöngül az ideggyöngeségtől. Lelkünk blazírt s az élet értelmét nem igen kutatja. Elvezet, komfort, kényelem kielégíti; legfőbb gondja, hogy pénze legyen s saját kedvét tölthesse. Önző is s kegyetlen is; testvért nem ismer, sőt zsarol, akit lehet. *Hát nem gondolhatjuk-e méltán, hogy az ilyen*

*elpuhult világban a kinnak s szenvedésnek, sőt a háborúnak is valami felsőbb missziója van, – nem gondolhatjuk-e, hogy a katasztrófák szélvészében az Isten lelke jár s az tisztítja a miazmás levegőt, – hogy az forgatja a harcok szántó ekéjével a kultúra bojtortjános és maszlagos ugarát erkölcsi tavaszodás alá?! Végigsuhint ostorával, a csatatűz s a szenvedés suhogó lángjaival az istenfelegett s élvezetsóvár emberiségen. Rávág vasbotjával a materialista ideológia kártyavárait, mely lelket nem talál, de nem is produkál; megrendíti az élvezetsóvár, antiszociális érzésű társadalmat, mely az emberi lélek mélységeit ignorálta s az életnek eszményéül a kellemet, az élvezetet s a könnyelmű életet állította föl. Kielégült, mámoros lelkeinkbe beledörgi a maga hatalmas *Sursum cordá*-dát s a puha, érzélgős kultúrát erőteljes hitre s reményre s fölényes lelkületre neveli. Megrendült a föld, a kultúra világa s egy jobb világ kívánkozik ki mélységeiből! A lélek mélységeiből meleg, tüzes érzések szakadnak föl s *az áldozat s a hősiesség lelkét lehelik*. Egyszerű fiaink hősök lesznek, kik beszélni nem, de tenni tudnak, kiknél csak *egy* gondolat járja: küzdeni s győzni s ezért mindent, önmagukat is odaadni. S valamint nagy s emberfeletti áldozatokra képesíti harcosainkat a fölébresztett lélek, úgy leszünk melegek új, nemes érzésektől mi is, kik a harc tüzeiben nem állunk, de a lélek hevét érezzük. Kienged belőlünk a hideg közömbösség fagya s a szeretet, a jóság, a könyörület lágyít, olvaszt s egybeforraszt szíveket s nemcsak szíveket, hanem társadalmi osztályokat s pártokat.*

Kialudt egy időre az osztályharc lángja s az Isten a szenvedések ekéjével szántja fel új szellemi tavaszodás alá a társadalmat.

Szükségünk is van minderre; kell, hogy a vér esője tűzbe borítsa a világot; hisz a vér *magasabbrendű tűz*. Kell, hogy ébredjünk, hogy megújuljunk; kell, hogy egy új szellem, a szeretetnek pünkösdi lelke szálljon meg minket.

Öntudatára kell először ébrednünk a nagy közöségnek s testvériségnek, mely összes értékeinket élőteremti s azután megóvja s megvédi, melynek köszönhetjük életünket, kultúránkat, házunkat s hazánkat. Ezek mind közjavak s közszerzemények; ezeket vér szerezte, vér táplálta s vér védi; még pedig szerezte, táplálta, védte s védi mindnyájunk számára. Ez a föld vértől áztatott föld; ez a ház és haza és állam és társadalom a vér energiájának gyümölcse. Ezek tehát mind nagy, szent dolgok, melyeket becsülnünk s magunknak is lelkesülésünk hevével s munkánk energiájával – tehát megint csak vérrel – fejlesztenünk kell.

A lángragyúlt szeretetben, a köztudattá vált *szociális érzésben* üdvözlöm én az új kor pünkösdi lelkét. Véresen kel e léleknek napja is, de a vér aztán elszikkad s a pünkösdi szeretet napsugara termékenységet varázsol munkáinkba s bűvös energiái szépségbe öltöztetik a világot. – Ez mind vallás, vallásos ihlet; ez mind Isten- s ember-szeretet!

No és még valamit! Részesít minket a vallás egy nagy vigaszban is! Amikor emberfölötti áldozatot hoznak harcosaink, – amikor emberfölötti erő-

megfeszítések járnak át a társadalmat, akkor azok sem maradhatnak el áldozatos lelkületben s nagylelkűségben, akik sokat vesztek s sokat szenvedtek és kiknek ajkáról öntudatlanul is el-eloson a keserű szó, mely kérdés is, panasz is: „miért s minek mindez, Uram?!”

Járja át gyászunkat is az Isten szelleme! Mi nem gunnyaszthatunk zárt kripták kapuinál, a megtört, zúgolódó lélek nem stílszerű síremlék hősök hamvai fölött! Mi nem gémbedhetünk bele bánatba s apátiába s nem hajtogathatjuk egyre, hogy mennyit veszítettünk, mikor azok, akiket elvesztettünk, életet nem veszettek, hanem nagylelkűen odaadták. Ne legyen szomorúságunk önző, mely csak a maga vigaszt keresi. Hiszen a szeretet nem önző, az nem keresi a magáét; az nem gondol magára, hanem másra; arra gondol, akit szeret. Gyöngé vallás volna az, mely a természetén túl nem ér s a személyes Istent nem fogja meg s nem élvezi; hasonlóképpen gyöngé vallás volna az, mely a síron túl nem ér s nem bírja s nem szereti továbbra is, kik a földön övéi voltak.

Tehát itt is „sursum corda”; gyászoljunk úgy, mint ahogyan a hősök anyáihoz, feleségeihez s gyermekeihez illik. Legyen gyászunkban is lélek, legyen hit és szeretet. Az ilyen lelkület méltó hőseinkhez s áldozatukhoz! Vannak harcai, vannak sebei, folyik könnyeiben lelkének vére; de van győzelme is, mikor megnyugszik Istenben s békét talál. Így kötjük össze a küzdelmes pálmaágat a békesség olaj ágával; a pálma lesz zászlónk, de olajág lesz koszorúnk!

Világosság és vigasz.

„A föld pedig pusztta és üres vala – mondja az írás – és sötétség vala a mélység színén”; tehát sötétségen, pusztaságon s ürességen kezdődik minden, de az isten azután e vak hatalmakkal szemben világosságot gyújt ki s napsugárba állítja bele a világot, hogy ez a bűvös energia villanyozza föl a rögtöt s szőjje bele a káosz tespedésébe a színnek s formák szépségét. így alakul ki a rend s a szépség bármilyen világban. így alakul ki a szellemi világban is. Oda is világosság, oda is olyan alakító, bűvös energia kell! S van is belőle; mert ami a napsugár a földnek, az a szellem energiája s a hit világossága az emberi életnek. Pusztta s üres ez is, éktelen és zűrzavaros ez is, még pedig egészen az érthetlenségig s a kétségbeejtésig, ha világos ész s ha az ész fölött nagy hit nem világít neki. Azért hát a küzködő embernek is méltán az a jelszava, hogy „világosságot a sötétségbe, – még pedig napsugárt a földnek s napsugárt a szellemi világnak is”. Mivel pedig a szellemi világnak két fényforrása van, az egyik az értelmi fény, a másik a hit világossága: azért az egész világot, az anyagot s a szellemit egybefogva, hármasság világosság hierarchiája igazgatja s alakítja a létet: a

napsugár, az értelem világossága s a hit isteni fényessége. Ahol a napsugárnak vége van, ott kigyúl az értelmi fény s ahol ez is kialszik, ott az isteni fényesség lesz napvilágunk.

Aki a fények e hierarchiája ellen lázad, vaksággal bűnhődik; vak lehet szemeiben, vak lehet eszében, vak lehet hitében; öntudata sötétség, érzete kín. Kár kioltani egyetlen egy fényt is a sötét életben; kár a szemért, kár az észért, kár a hitért.

Amily szükségünk van a szemre s az észre, oly szükségünk van a hitre is, még pedig azért, mert vannak a világban sötétségek, melyeket sem napsugár, sem értelem nem oszlat szét. Hogy csak egyet említsek: a háború oly sötétség, melyben elhomályosul búbánatban szemünk s megáll s megdermed tehetetlenül eszünk; nem ért belőle semmit, sőt lázad ellene egész valónk. íme a képtelenségek s embertelenségek barbár éjszakája! Ki világít hát majd ez éjszakában? Filozófiák-e vagy tündérszemek opálos fényei igazítanak-e el benne? Egyet tudok, hogy világosságra vagyok teremtve s vakulnom nem szabad; tudom azt, hogy az értetlenség e benyomásaira is nekem fényvel s világossággal, nem pedig sötétséggel s buta rezignációval kell válaszolnom; tudom azt, hogy ez a brutális valóság is csak inger nekem, melyre lelkem egy felsőbb fényesség tűzjeleivel válaszol. így van az a szemben, így az észben is. A lebrezgetés is sötétség s e sötét rezgésekre szemem fényekkel s a színek meglátásaival reagál; ugyancsak a dolgok világa is sötétség nekem s lelkem azt a megértés világosságába állítja bele: no hát így állok

a háború kegyetlenségeivel s az élet érthetetlen küzdelmeivel szemben is; ez is csupa sötétség és brutalitás. Nagyobb brutalitás a lelkeknek, mint a mechanikus rezgések bökődései a szemeknek; de hát ha brutalitás is, azért ez is inger a lelkeknek, sőt többet mondok, épp ezen a legnagyobb brutalitáson gyűl ki a léleknek legeszményibb fénye, rajta villan ki az ideálok reakciója!

Ezek a szellemi reakciók is fények s világosságok; ezek is gondolatok s fölismerések; gondolatok, telítve eszményiséggel s ismeretek, átítatva új világossággal. *Ezek az új fények a nagy hitek, a nagy krédók az Isten szándékairól, a jónak győzelméről s a jobb jövőnek reménységeiről.* Ezekben a meglátásokban az új fényeknek orgánuma nem a szemem, nem az eszem, hanem egy új, finom, szellemi érzék, melyet Isten tapogat ki bennem, a hit természetfölötti érzéke. Az élet érthetlenségének s brutalitásának érintéseire ez az érzék reagál; eszményi kisugárzások s villanások reszketnek ki belőle; világosság árad belőle ott is, hol az értelem csődöt mond s harmóniák csendülnek meg mélyében akkor is, mikor az élet diszharmóniáktól szenved.

S ebben látom én a léleknek igazi érvényesülését. A lélek nem passzív, hanem aktív hatalom; éppen azért adni s tenni tud. Újat ad, mert új valóság s újat tesz, mert új erő: világosságot ad a létnek a szemben, értelmet ad az észben s ugyancsak eszményiséget ad a hitben. Bele áll oda is, ahol a szem s az ész is már csak romokat s szakadást s folytonossági hiányt lát s új értékeket

csal ki ott, hol a szenvedés s a pusztulás már a tagadás s az enyészet nihilizmusával ijeszt. Nélküle a lét szétesik, mint a bomló kéve; nélküle a kultúra oly műépítész, ki gyönyörűen épít, de nem tudja tető alá hozni falait. Nélküle tanácstalanul áll az életnek problémáival szemben harmóniára teremtett öntudatunk. Napsugaras világunk s kultúránk meg nem állja az irracionális hatatalmaknak s az észbontó képtelenségeknek támadását s minél érzékenyebb a lelkünk, annál inkább félő, hogy az élet diszharmóniája, kétségbeesése fojtja el reményeinket. Arra való hát az eszményi, hívő lélek, hogy összefogja az élet disszonanciáit, – hogy fényből szőtt tető alá hozza a kultúra befejezetlen műveit, – hogy a relatív emberi lét szenvedéseiben is megszólaltassa a fölényes öntudat harmóniáját. A nagy hit szárnyai alatt lesz a kultúrából lakóház, ott lesz belőle meleg otthon, ahol az ember megtalálja lelki békéjét s a békében önmagát.

Már most mi az új világosság, mely a hívő lélek reakciója az észbontó kegyetlenséggel, az észszerűtlen erőszakkal, a brutális kegyetlenséggel szemben? Mi az az új fény, melyet belőle a brutalitás kivált; mi az az új meglátás, mely öntudatára jut, még pedig akkor, mikor az ember esze megállt s az ösztöne mégis látni s megnyugodni kíván?

Ez az új fény s új meglátás az erkölcsi világrendbe való bekapcsolódás, melynél fogva hisszük, hogy ott is, ahol számunkra – tudniillik értelmünk számára – gondolat nincs, egy felsőbb gondolat érvényesül s ahol jóság nincs, hanem csak erőszak

es vadság, ott is egy felsőbb jóság vezet, mely végleg is győzni fog. Valamint tehát a mechanikus lebrezgetés, mely bök és lök, a szem idegen mégis fénnyé lesz: úgy a földült világ s a szenvedés brutalitása is, mely eszemnek tagadás s érzésemnek lázadás, ingerül szolgál egy felsőbb érzékemnek, hogy a nagy hit eszményisége mint fény s mint új világosság gyulladjon ki rajta. Lehetséges, hogy a blazírt ember kacag ezen; lehetséges az is, hogy aki máris sokat vesztett s akinek reményeit letörte s örömeit legázolta az erőszak, az méltatlankodva fordul el e kijelentéstől, mintha csak bánatos lelkének kegyeletét sértené s tekintetéből olvasom a szemrehányást: Ó te filozóf, neked bizonyára nincs fiad, nincs testvéred, akit félt; neked bizonyára nem gondod az árva, mikor így tört szívek fölött hideg eszmények pókhálóját szövöd. Mondd meg inkább, visszajön-e, akiért rettegek s imádkozom? Rendről beszélsz észbontó rendetlenségben s jóságról a háború vérfürdőjében; új fényességről mesélsz, hol mindent elnyel a sötétség, látni akarsz ott, hol a szem könnybelábad s a lélek keserűségbe fül?!

S erre azt felelem: a rendetlenség nem rend s a kín és szenvedés nem öröm, az állatiasság nem emberiség s az erőszak nem erény, a hörgés nem ének s a sötétség nem világosság, a harc nem szeretet s a seb nem virág; de a rendetlenség és állatiasság, az erőszak és sötétség ne nyelje el a lelket, mert hiszen nemcsak ez a feldült ház az ő háza s nemcsak ez a szétszórt fészek az ő fészke s nemcsak ez az egyénileg s családirag s fajilag

stilizált kis világ az ő világa. Az embernek saját pusztuló világa fölé kell emelkednie s át kell magát vágnia annak az eszményi s nem emberi hatalomnak zónájába, mely a nagy történetet igazolja s érdekében az emberi berendezkedésnek s a társadalomnak kis világait is töri és forgatja. Hinnünk kell valakiben, aki világokat épít s aki a maga kifürkészhetetlen terveibe a relatív, véges embert is beállította napszámosnak s taligásnak. Természetes, hogy az ilyen zsellér botránkozik, mikor a nagy világépítő fölforgat házakat s házakat s mikor kíméletlenül pazarol vért, érzést s boldogságot. De hát a tücsök is botránkozik, mikor az ekevas kifordítja a hantot, mely az ő háza s hazája, s földönfutóvá teszi; pedig ezt szántásnak hívják az emberek s a tücsökház romlása s a rög kifordulása kalászt termel s kenyeret ad s a fejlődést szolgálja.

Hinnünk kell az ést meghaladó észszerűségben, hinnünk kell a lappangó isteni gondolatokban, hinnünk kell a minket leteperő s az ellenünk is érvényesülő rossz dacára a diadalmas jóban! Hinnünk kell a nálunknál nagyobbban! Minthogy sötét felhőből villámok cikkáznak, úgy gyúlnak ki az embertelen s érthetetlen hatalmak s erők ütközésében a léleknek világfölényes gondolatai s érzései! Bízhatunk benne, hogy itt célok érvényesülnek, melyeket nem mi tűztünk ki s hogy itt oly terveken folyik a munka, melyeket nem mi rajzoltunk meg ceruzával, hanem az Isten a viláგuralom joga rával!

Ez a világfölényes hatalom a mi lelkünk központi napja, melybe bele vagyunk kapcsolva s melynek

vonzása nem mint mechanikus vonzás, hanem mint világ fölény es öntudat, mint érvényesüléséről való nagy hit s mint a jónak győzelmébe vetett erős s biztos remény nyilatkozik meg bennünk! S megnyilatkozik éppen akkor, amikor romba dől sajátos kis világunk. Az emberi lélek ugyanis önmagát, mint új erőt s mint új energiát éppen ott mutatja be s erkölcsi erejének legnagyobb győzelmeit éppen ott vívja ki, ahol történeti kis világa szétfoszlik s elpusztulnak az anyagi s testi jólétnek féltett lét-föltételei. Hősök s vértanúk ott serkennek s a lelkiesség ott virágzik ki vértüzes és szellemmel sziporkázó pompában, hol az Isten szántott alája az erőszak ekevasával. Tudom, hogy a vértanúság nem rendszer s a hősiesség nem életpálya, de nélkülözheti-e az élet a hősiességet s elkerülheti-e a vértanúságot? Lehet-e világrend harc s áldozatok nélkül s van-e kilátás oly földi életre, melyből fáz ütközés s a szenvedés ki legyen zárva? S ha mindezek dacára nem haragszunk a világrendre, ilnem kell-e ráismernünk éppen a legnagyobb áldozatokban s erőfeszítésekben a lélekérvényesülésnek rendszerére s annak a nagy pedagógusnak vezető gondolataira s szándékaira, aki az emberiség lelki-ségét kifejleszteni akarja?!

Aki elborul s kétségbeesik, az kikapcsolja magát az eszmények vonzásából s a szellemi világnak Isten felé, a diadalmas Jó felé való gravitációjából s elsötétül és lehül. Ez az elsötétülés és lehülés kétszeresen fájdalmas s sajnálatos, ha azoknak sírja s elveszte fölött szállja meg a lelket, kik a szó igaz értelmében hősök voltak s így azt a kapcsó-

latot az eszményi kötelességekkel, tehát Istennel az áldozat tettében váltották ki. Sajnálatos az az eltörpülés, mely a vigasztalan fájdalomban lesz úrrá a szíven épp azoknak eleste s távozta fölött, kik önmaguknál lettek nagyobbak, mikor az egyéni, földi élet érdekeit, a szeretetet s boldogságot is föl-áldozták hazájuk s nemzetük; jólétéért. Sajnálatos, hogy azok, akik kétségbeesve siratnak hőseket, épp akkor merülnek el sötétségbe, mikor hőseik az odaadás s áldozat tüzeben kigyúlva égnek s lobognak. Sajnálatos, hogy azok sötétülnek el, kik legközelebb álltak hozzájuk s úgy tűnnek föl hőseik mellett, mint világias árnyékai az eszményi lángnak. A láng a hősöké, az árnyék és hamu pedig a kételkedőké.

Szinte meglepő, hogy mennyire más a hősnak, mint a hőst megsirató, kételkedő s kétségbeesett léleknek a hangulata. A hősből a lélek, a siratóban a depresszió, tehát a lelketlenség dolgozik, A hősből az akciónak életnövelő s kedvetfokozó temperamentuma, a megsiratóban pedig az erőszak győzelmének gyásza uralkodik; a hősnél pozitív, a siratója negatív; a hősnél teremt s érvényesül, a siratója pedig csak hült nyomokat s csatavesztést lát. A hősnél szeme ragyog, gyászolójának szeme pedig könnyelábad; a hősnél felszabadul s elmegy országába, a siratója pedig itt marad s zárt kripták ajtaja előtt kuporodik.

De hát ez már csak nem rend s nem harmónia s ugyancsak ez nem lelki rokonság s testvéri kapcsolat! Ha apáink, testvéreink s fiaink igazán hősök, akkor gyermekeik, feleségeik s nővéreik is

hősök legyenek s „ne fadjuljanak el az Isten gyermekeinek nagy gondolataitól”. Szűnjék meg az ellentét hőseink s mi közöttünk, némuljon el a diszharmónia a himnusz s a koldusének közt. Épp az a mi bajunk s fájó egyoldalúságunk, hogy csak azt nézzük, amit veszítettünk s hogy elfelejtjük azt, amit hőseink s halottjaink eszményi példájában s áldozatában nyertünk, még pedig nemcsak mi, hanem az egész világ. Mi ugyan elvesztettük azokat, kiket szerettünk s kiknek visszatértét epedve vártuk; azonban a sötétség, melybe reménytelenül nézünk s a veszteség, melyet fájjalunk, nem minden; sőt az éppen csak egy oldala a küzdelmes létnek; a másik oldala a lélek, az erő, a győzelem, az Isten, a minden! A sötétség mellett, mely a szemre borul, óriási lángkévék gyúlnak ki a hívő lélekben; a halálban megtört szemek kialvó tűzhelyén új tűz lobog, az ideális lélek lángoszlopa s ha közel akarunk állni azokhoz, kiket szívből szerettünk s elfelejteni nem akarunk, akkor nekünk is meg kell nyitnunk szemünket az eszményi fényeknek s a gyász sötétségét a nagy hit világosságával kell földeríteniünk.

Nekünk is adni s áldozni kell tudnunk, tudnunk kell odaadni azokat, kik önmagukat adták oda. Míg ez nem történik, addig ütközésben s diszharmóniában állunk, még pedig törpeségünk ütközik fiaink s testvéreink hősiességével s repedtharang-lelkek szava zavarja a magasban szóló ezüstharang-lelkek harmóniáját. Mi magunk vagyunk az ünneprontók! Igazi ünnep a hősök ünnepe is csak akkor lesz, ha mi is hősök leszünk, ha mi is

áldozatot hozni tudunk s ha azokat tudjuk odaadni a magunk részéről, kik már odaadták önmagukat.

Akkor az a felsőbb világosság fölragyog a mi lelkünkön is s abban meglátjuk majd mi is, hogy a rendtelenségben s a brutalításban is van rend, mely abban áll, hogy a szellem győzelmesen emelkedik ki a világbomlásból s áldozatainak energiájával lendít egyet a lelketlen világon; fölfelé lendíti az „iners moles”-t Ezt a rendet a nagy rendtelenségben meglátják mindazok, akik megtapasztalják, hogy a rossz, a baj, a szenvedés is csak szolgálhatalom, csak teherhordó „brutum”, melyet a lélek saját céljaira fölhasznál; fölhasznál arra, hogy fölküzdje magát a brutális hatalmakon, hogy simábbra csiszolódjék keménységükön s durvaságukon s hogy kristálytiszttá s átlátszóvá égjen ki azoknak az erőmegfeszítéseknek hevében, melyeket a buta anyag elleni harcban kifejt.

Tudom, hogy ez nehéz; de hőseink máris oda emelkedtek föl; hangoljuk hát mi is magunkat e reflexiók által a hősiesség s a lemondás nem csüggeteg, hanem világfölényes s bízó harmóniájára.

Ne aludjék ki lámpád!

Nehéz időkben nagy kísértések is járnak s sok embernek a lelke sötétül el s mondhatni, hogy végleges veszedelembé kerül. Elveszti erkölcsi egyensúlyát, elveszti a lelkét, önmagát. Nem az a főbaja, hogy a pénze, vagyona vész el, hanem az, hogy a hite foszlik szét s kihül az eszményekkel szemben a szíve. Semmiség van fölötte, üresség körülötte; sötétség s végtelen keserűség honol öntudatában, mely a világot pokolnak s az embert valami ördög-félének nézi s az Istent? ah az Istent, arra rá nem ismer, elváltozott annak is minden vonása; az nem a Miatyánkos-Isten, – az nem az édesanya s a gyermekszoba Istene, – az nem az oltár s az első szentáldozás Istene, az nem a mi Istenünk, – az más valaki, valaki, aki borzasztóan idegen nekünk!

Így gondolkodik a sötét fájdalom s amikor ír, akkor így ír: „Uram, én ma lelkileg ki vagyok dobva az űrbe, a rettenetes, sötét, vigasztalan semmibe. Az én lelkemnek nincsen szárnya, hogy e semmiségből elrepüljön, – hogy elrepüljön feljebb, ahol talán találna valamit, vagy lejjebb, ahol megint valami talajfélét érezhetné, valamit, amit előbb érzett! De a semmi, az űr, az borzasztó s nem jó ott lennem! S nekem abban az űrben

gondolkoznom kell, mert gondolkozni most is tudok, sőt jobban mint azelőtt s én e gondolkozásom által arra jutok, hogy életem legfőbb tévedése volt a hitem, hitem az erkölcsi világrendben! S meg volt ez a hitem. Hogy hogyan kerültem hozzá s mily rettenetes küzdelmek után és árán, az mellékes, – de megvolt. Azért vagyok azután ma úgy kétségbeesve! Úgy jártam, mint ahogy jár a gazdag ember állambukáskor; az én lelkemben is devalvált mindent érték s itt állok most egy csomó szennyes bankóval, amire rá van írva a megnyugtató hitel, hogy „húszt korona”, „száz korona”, „ezer korona”, de amelyet beváltani már nem lehet, kezdeni vele semmit sem lehet, de undorodni mind e piszkos rongytól annál inkább lehet! Az mondhatja erre nekem: „miért nem gyűjtött aranyat? az most meg lenne s tudna belőle élni s a létnek örvendni.” Uram, tudja, hogy az életnek nevezett vásárban nem forog sok arany; hát nekem sem volt sok aranyom, de elhittem, hogy van azért mégis sok arany, s hogy ott van a bank pincéjében s hogy én azt az aranyat nem látom, az nem baj; hacsak megvan, az a fő s azért a papír is jó, az az én értékem!”

Értem ezt a kint, ezt az úrt, ezt a rettenetes, sötét, vigasztalan semmiséget, melyben az öntudat lenni, élni s érezni kényszerül s ugyanakkor tudja, hogy nincs aminek éljen, amiben reméljen, amiért lelkesüljön. Hová menjen, hogy ez úrból kijusson? Ott fönnszerint nincsen semmi, mert ha volna, akkor ez a fertelem itt lenn meg nem eshetnék; a világba sincs kedve menni; hiszen azt a világot

csak megsajnálni tudja s minél előbb kiirtani szeretné. Azért is nincs már a lelkének célja, nincs útja s nincs szárnya s úgy érzi, hogy fölösleges minden erőlködése. Az ilyen sötétségben azután kialszik minden csillag s csak a kétségbeesett öntudat az virraszt s nem tudni, minek virraszt? Minek virraszt s minek tud magáról, mikor a tudat s az érzés csupa kín?

Vannak azután mások, kiknek a hitük nem aludt ugyan ki, de akiket rettenetes s érthetetlen szerencsétlenség ért s akik kimondhatatlan sokat veszítettek. Voltak például kiket szerelmük az oltárhoz vezetett, hogy egyé legyenek s azután azon a bokrétás, fehérvirágos esküvői kocsin kihajtottak az állomásra s a férj a harctérre utazott... s többé vissza nem jött, vagy volt aki visszajött s lábát, kezét leoperálták s mint emberroncsot kapta őt vissza fiatal mátkája! Itt van azután az a sok letört existencia, s az a sok testben, egészségben, terveiben s reményeiben letört ember, akinek a lelkén sötétlik most a hasadás, akinek a belső valójában van a törés s aki oly igazán elmondhatja a zsoltárossal: „Könyörülj rajtam, Uram, mert szorongatatom; megzavarodott a búsulásban szemem, lelkem és testem. Elfogyatkozott életem a fájdalomban és esztendeim a fohászkodásokban. Elgyengült erőm az ínségben s csontjaim megrendültek. Gyalázatává lettem szomszédaimnak és félelmévé ismerőseimnek. Akik láttak engem kinn, futottak tőlem; feledésbe mentem mint a megholt; olyanná lettem mint a tört fazék.” (Zsolt 30, 10-13.) Tört fazék – tört lélek, – melyből elszivárgóit a hit, az eszményiség,

az öröm, a remény, az erő s maradt a fenekén a keserűség s a bánat!

Hát ki segítsen itt? ki gyógyítsa e tört lelkeket, ki gyűjtsen nekik fényt s ki adjon beléjük erőt s bátor örömeiket?

Szavak itt nem használnak, hanem csak valami mélységes, közvetlen megtapasztalás, melyből elváltozzék érzésünk, földies ízlésünk s világias gondolkozásunk s melytől valahogyan másképp nézzük a dolgokat s ezeket a minket most kővé dermedtő eseményeket, – másképp nézzük ezt az egész, egész világot! Valami új valóságot kinéző nézésre s meglátásra van szükségünk, valami új világra, melyet a lélek új érzéke emel ki a minket környező vigasztalanságból. Erre az új, teremtő tette van szükségünk! Nem szóra, kommentárra s magyarázatra, hanem új fényeket szóró s új értékeket elővarázsló lelkiségre. – A szavakban már nem bízunk! Mi mindent mondtak már?! Mi mindent kultúráról, haladásról, humanizmusról, boldogságról s mi lett a vége a sok szép szónak: sebek, roncsok, sírok, nyomorok... sötétségek! Nem, már nem tesz nekünk jót a szó, sőt határozottan rossz hatással van ránk a világ pózoló, frázisos irrealitása. Azért mondom, hogy tett, valóság kell nekünk, valami új megtapasztalás, új meglátás s új megérezés! Kellenek azok az erők a mélyből vagy mondjuk – a magasból; kellenek azok a közvetlenségek, az új közlekedések a jobb, a felségesebb valósággal s azok nyomában gyógyul majd lelkünk s szivárog bele tartalom, nem rémít majd az üresség s megtaláljuk egyensúlyunkat s megint önmagunkat.

S mi legyen az az újság, az az új valóság, az új erővel való megtelés? Nem lehet az más, mint az Istennel való új s igaz kapcsolat, melynek révén kegyelmeit vagyis behatásait vesszük s erejét megérezzük s azt mint megnyugvást s türelmet, azután mint felülemelkedést és fölényt, azután mint áldozatkészséget és szeretetet megtapasztaljuk. A Szentírás világosan mondja, hogy az „Isten Fia eljött, hogy érzéket adjon nekünk.” Nem azért jött, hogy szavakat adjon – ah a szó patkószeg és vasfogó; mi meg cizelált, leheletszerű aranykelyheken dolgozunk –, ő érzést s életet adott; ő közénk állt, mienk lett, testvérünk lett; közénk állt s a lelkét, a szellemét árasztotta ki reánk, úgy hogy mi nem okoskodtunk, hanem megéreztük s „láttuk az ő dicsőségét mint Atya egyetlen szülöttének dicsőségét, telve malaszttal” s valósággal. Általa/megbizonyosodtunk, hogy szeret az Isten s hogy gondviselése van reánk, ha nem is fogjuk föl ésszel s nem értjük kemény s keserves terveit s útjait. – Azt mondta, hogy „egy veréb sem esik le a háztetőről a mennyei Atya tudta nélkül” s hogy elgondolhatjuk, hogy még kevésbé esik meg velünk valami baj, amit Ő nem tudna s számon nem tartana; de ő nemcsak mondta ezt, hanem önmagán, saját életén akarta ezt megmutatni s rávezetett arra, hogy a nagy hitet hogyan állítsuk bele a mi életünkbe. „Boldog ember – mondotta nagy hangsúllyal – aki nem botránkozik meg bennem,” – boldog az, aki engem kópiai s nem káromkodik, hogy hát hol is van az a gondviselés, hol az az Isten, mikor a világ oly kegyetlen, – hol van

igazsága s hatalma, hol van könyörületes szeretete, mikor száz és százezer élet szakad szét s milliók boldogsága dől halomra? A feleletet Krisztus e kínzó kérdésekre megadta, mikor önmagán kimutatta, hogy az élet értelme nem a jólét s a földi szerencse s nem a boldogulás s az édes otthon, hanem akár van ebből, akár nincs, az élet értelmi a tisztultabb, a nemesebb, a szeretőbb, a mélyebb s mélységében is fenéki, feneketlen fenéki átlátszó öntudat, melynek kristályos mélységeit az Isten jelenlétének fényei töltik ki s a feneketlenség fenékén az Isten arca látszik mint villogó, teljesebb, tisztább, örök élet. – Az Isten Fia önmagán, harminchárom éves Istén kimutatta, hogy az élet nem cél, hanem az élet csak orgánium, melyből nagy hit, nagy világfőlényesség, nagy szeretet s világyőzés sugározzék a valóságba. A világ csak brutális lét, de a lelken kell e brutális ütközésnek világossággá, színekké s fényekké kigyúlnia s a brutális kavardásnak hanggá, énekké, himnuszává válnia; a lélek tehát a valóság isteni szenzóriuma s művésze; benne s rajta változik el felsőbb szépséggé s örömmé a lét!

Ő tehát nem szenvedő, nem passzív és sötét, hanem reaktív s a valóságot szellemiséggé elváltoztató lelkeket akart. Nem akart konstatáló s kópiázó lelkeket, hanem művészeket. Aki a sötétségre sötétséggel, a keserűségre keserűséggel felel, az fotográfus, az papírmassével dolgozó mesterember; ő nem ilyeneket akart, hanem a lelket, mint új valóságot teremtette meg, melynek a lét – akár rózsás, akár tövises legyen az – csak inger s az inger

nyomában a lélek úgy alkot s úgy rezonál, hogy új fények s új énekek törnek ki belőle. Ez volna az a szellemi világ!

Az erkölcsi világrend tehát nincs benn az anyagban, nincs a létért való küzdelemben, hanem az a lélek hozománya; isten a lélekhez fűzi azt s akarja, hogy a nagy világ legnagyobb szenzációs újdonsága a lélek legyen s a lélek révén vonuljon be a világba az, amit erkölcsi rendnek hívnak; akarja, hogy a káosz megérezze s megremegjen a rajta hajózó lélek erős evezőcsapásaitól, mely irányát is nem a piszkos hullámok loccsanásától, hanem a nagy, fölényes öntudat céljaitól veszi. Az a hajós az örökkévalóság álló csillagait nézi s varázsuk s tűzük az ő lelkében olvad hősieles temperamentummá.

Higgyük – ismétlem –, hogy a világ célja a szellem s nem az anyag s hogy következőleg az erkölcsi rendnek tartalmát s értelmét nem az anyagtól, hanem a szellemtől kell eredtetnünk. Erre a magasabb életértékre és értéktartalomra van a világrend beállítva s a világrend ezt a célját s ezt az értéktöbbletét az isteni gondviselés fájdalom és szenvedés által is munkálja.

Ki is kételkedhetnék ezen? A legtisztább lelkek s a legjobban egyensúlyozott jellemek a küzdelem s a szenvedés iskolájából kerülnek ki. A legtöbb ember nemtelen anyag; test és lélek, eszmény és vér, érzés és ösztön kavarg benne; mi mindent kell az ilyen emberből kivenni s kitörni, hogy emberi formát öltson?! Az ember önző, kiskaliberű gondolataiba s érdekeinek szűk hasadékaiba nő bele; messze van tőle az ember, a testvér; messze

van attól, hogy megérezze, hogy közös küzdelemnek, közös munkának s verejtéknek köszöni mindenét. Az ember alacsony, zűrzavaros az élte folyása; csúnya, érzéki ösztönösség iszapja kavarg benne; mennyire van tehát szüksége tisztulásra s magábaszállásra; szüksége van arra, hogy csak észre is vegye, hogy voltaképp minek él s miért érdemes élni. Ha van benne lélek s jellembeli kialakulásra hajlam és képesség, azt a szenvedés pörölye s heve hozza felszínre. Nagy nyomások alatt álltak a lelkek, melyekben nagy, kincses értékek alakultak, mint ahogy nagy nyomás alatt állhattak hajdanában azok a homok-mezők, melyekből most gyémántokat s azok a sárosi agyagpartok, melyekből szivárványos fényű opálokat ásnak ki.

Azt akarja tehát a világokat teremtő s fejlesztő Isten, hogy azok a tisztább, kristályos, ragyogó értékek, az erkölcsi világ értékei, küzdelemben, szenvedésben s lemondásban alakuljanak ki. Abban a krisztusilag szenvedő lélekben, abban az agyagparti, szürke életben jegecesed jenek s gyűljanak ki a lélek értékei, akarja, hogy lelkünk ez úton tűz legyen a homokban s szivárványos szépség az agyagos sárban!

E célból nem fekete, hanem Istent látó lélekkel járunk a világban s a szenvedésben keresztet látunk, vagyis hisszük, hogy a baj, ami reánk hárul, a veszteség, melyet szenvedünk, reményeink meg hiúsulása, egy szépen megálmodott életboldogság hiú szétfolyása, az mind az Ő keresztje, vagyis, hogy ezeket a bajokat ő úgy küldi ránk, mint ahogy a keresztet küldte szent Fiának s következőleg, hogy

azokat nekünk is úgy kell fogadnunk, mint ahogy Krisztus fogadta s vitte a keresztet s szenvedett rajta. Az evangélium tehát mindig azt célozza, hogy az ember mindig emelkedett lelkű, mondjuk, hegyi lakó legyen, hogy emelkedjék ki a közvetlen, kegyetlen valóságból egy más valóságba, melynek végtelen távlatai saját lelkében nyílnak, hogy legyen neki e korlátolt lét börtönéből egy szebb világra nyíló ablaka s ha nem is tud kijönni a börtönből, üljön oda mélázva s imádkozva az ablakhoz s merüljön el a végtelenségbe. S miért is beszélek börtönről? A földi lét öntudata nem börtön, hanem inkább egy hatalmas monostor cellája; cella, melyben imádkozni lehet, hol szent képek lógnak a falon s a kereszt mögött a pálmavasárnap napi szentelt barka szárad; cella, hová bejut a harangszó is, sőt ahová ellátogat a köztünk titokzatosan jelenlevő Krisztus is.

Ez a mély, bensőséges ragaszkodás az Úrhoz nemcsak hogy megsegít keresztjeinkben s bajainkban, hanem kifejti bennünk azt, ami legszebb s legértékesebb a lélekben, kifejti a világfölényes, megtisztult lelkületet. Mi Isten áldása lehetünk sebesültjeinkre s bénáinkra nézve. Szenvédéseinkben türelmünk s nagylelkűségünk által kinyilatkoztatásul szolgálhatunk sok csél-csap embernek; útmutatói lehetünk a bensőséges érzésnek, mely bennük is jelentkezik s őket is egy világias, fölületes életből magábaszállásra s önmagukba való elmélyedésre segítheti!

Azért hát éppen ez kell nekünk, hogy a sok bajra, a fekete érthetlenségre s a kegyetlen szen-

védésre lélekkel feleljünk; az kell, hogy ne törjük össze, hanem hogy hozzuk felszínre lelkünk szunynyadó természetfölöttiségét, azt a képességet, mely az életet másképp is, mint gondolta, tudniillik Krisztus szerint alakíthatja. Tegyük úgy, mint akik egy elváltozott világban Istent teljesebb mértékben veszik s megtapasztalják.

S ezt a mi istenileg hangolt s isteni tartalmakkal telített lelkünket állítsuk az élet sötétségeibe. Ezt fejezte ki az a művész is, mikor egy sebesült katonát ábrázolt képén, aki haldokolva, elhagyatottan fekszik a csatatéren éjjel s túlvilági fényben Krisztus jön feléje. Letérdel a katona mellé s vigasztalja és megáldja őt, mintha azt mondaná: „Életedet áldoztad föl, halálba mentél, nyugodjál meg, kiengesztelődve Uraddal, Isteneddel, az ő szent akaratán. Megjutalmazlak! Minden dicsőség-nél, mit a világ adhat, édesebb lesz neked vigaszom s áldásom. Békémet adom neked.” Ehhez a szelíd s irgalmas Jézushoz kell folyamodnunk mindnyájunknak: azoknak, kik elvesztették férjeiket, fiaikat s apáikat, azoknak, kik bénán, betegen, szomorúan kapták vissza őket.

Testvérek, foglaljuk le magunknak az Urat; férközzünk szent szívéhez s kérjük erejét s áldását a szent áldozásban. Küldjétek gyermekeiteket is Krisztushoz; vegyék ők is az Urat szíveikbe s imádkozzanak áldásért s kérjék, hogy segítse meg kegyelmével, több szeretettel, lelki frissességgel s türelemmel a szenvedőket. Azután forduljunk az Isten anyjához, ahhoz a fájdalmas anyához, ki fiát a kereszten fűgni látta s hallotta, hogy fiat ad

neki maga helyett... minket! Legyek én is a fájdalmas Anya gyermeke, legyek gyermeke akkor is, ha szenvedek! Vezessük be e fájdalmas Anyát apáiktól megfosztott gyászoló családainkba, állítsuk őt, „mint fájdalmas özvegyet az özvegyen maradt fiatal asszonyok mellé, állítsuk gyámolul, állítsuk vigaszul. Emeljék fel hozzá mindnyájan szemeiket s érezzék meg, hogy az az „élet, édes-ség, reménység” s hogy ő megérti azokat, kik e siralom völgyéből hozzá kiáltanak s meg is vigasztalja őket. Akkor az ilyen családi kör, az ilyen magára maradt szenvedőnek szobája szent cella lesz, hol jó lelkek laknak, dolgoznak, iparkodnak s e cella ablakaiból is végtelen kilátások nyílnak... kilátások az élet keserősége után fényes kárpótlásra ... örök életre ... boldog viszontlátásra; kilátások Krisztus országára! E kilátások hívogatnak s a lelkünk feléjük tart! Biztos, hogy oda ér, haza ér s ott azokat is megtalálja, kik nélkül itt a lelke folyton hazasíró, hazajáró gyermeke az Úr Istennek. Türtőztesse magát, majd eljön érte is!

Családaink a háborús időben.

A háborúk szélvészét a családi fészkek is érzi; de mennyire érzi! Mennyi gond s aggodalom fészke ilyenkor a szeretet fészke; hány szemből csordul ki a bánat könnye s a néma ajkakon ott lebeg a kérdés, melyre nincs felelet: Mi lesz vele? Visszajön? Úgy-e, visszajön?

Bizony ezt kérdezik és sokan kérdezik, mert bizony sok-sok családból elment az édesapa, elmentek a fiak, a testvérek; elmentek, még pedig ütközetbe, háborúba mentek s onnan nem jön mind vissza; hát ki lesz az, aki nem jön vissza? s ezt kérdezik s összebújnak, mint a csibék, mikor kánya kering az udvar fölött vagy mint a juhnyáj kint a legelőn, mikor a vihar közeledik s nem tud haza menni. Milyen fázós hát most az otthon a nagy gondban s milyen láthatatlan árnyékok esnek minden családi fészekre... a veszedelmek árnyai!

Mit kell hát ilyenkor tenni? Mivel fogunk világítani a sötétségben, hogy lássunk s el ne sötétedjék a lelkünk s mivel fogunk tüzelni e hidegben, hogy el ne hűljünk bizalmunkban? Hát ugyan mivel, ha nem nagy hittel s szeretettel?!

Bármily nehéz idő jár fölöttünk, a legszükségesebb az lesz, hogy a családnak feje legyen s hogy

ha a családatya el is ment, mégis minden családban ott legyen az, ki magát a „családos emberhez” hasonlítani szerette. Hinnünk kell, hogy köztünk van az a bizonyos „családos ember”, az Isten s hogy velünk van s el nem hagy s hogy soha sem lehet őt úgy megérezni, mint ilyenkor, bajban, búban, aggodalomban. Ilyenkor szeret megnyilatkozni; ilyenkor akarja, hogy ráismerjünk, hogy vele szóba álljunk s kegyelmeit vegyük; azért mondja a zsoltárossal, hogy „ő – már mint én, meg te, meg mindenki, ki bajban van – segítségül hív engem: Te vagy Atyám, Istenem s üdvöm oltalma. S én megtartom neki irgalmasságomat és szövetségemet híven öneki” (Zsolt. 88, 27.) Meg kell nyugodnunk abban a hitben, hogy az Isten velünk van, hogy köztünk van s hogy el nem hagy. Ez a hit családainkba zárja őt; ez fogja le s el nem ereszti; úgy tesz mint Jákob pátriárka, ki álmában küzdött a tőle távozni készülő angyallal, megfogta őt s mondta: „el nem eresztlek, míg meg nem áldasz engem”, mi meg azt mondjuk: áldj meg minket, Uram, áldj meg úgy, hogy el ne menj tőlünk.

Lelkünknek második visszahatása e nehéz időben az lesz, hogy nagyon-nagyon közel akarunk jutni egymáshoz. Bizony az élet nincs mindig kedvező körülmények közé ágyazva, sőt azt nagyon is gyakran ellenséges hatalmak környékezik, melyek gyöngítik az életkedvet s ölik az életörömöt. De éppen azért tud az élet ellentállást kifejteni s ellenszegül s visszahat a rosszra, akár növény, akár állat vagy ember legyen. Ha sok az eső, akkor a

növény becsukja kis ablakait s ajtóit, vagyis pórusait, hogy el ne öntse bensőségét az idegen elem; mikor pedig kevés az eső s nagy a párolgás, akkor pedig azért húzza össze szöveteit, hogy el ne párologjon a nedve. így teszünk mi is; mikor sok az eső s bőségesen hull a lélek könnye, vagy ha szárazság van s lelkünk elsorvad a gondtól, akkor a bajok ellen összefogunk, talpraállunk s nem engedjük magunkat leteperni. Hasonlóképpen, mikor ránk csap a háború s a csapások szélvészre, akkor megvetjük a lábunkat, átkaroljuk egymást s kettős bátorsággal s szívóssággal óvjuk házunkat, gondozzuk családunkat, gyermekeinket s jószágunkat s várjuk a jobb időt. Oly közel áll ilyenkor ember emberhez, családtag családtaghoz, gyermek édesanyához s úgy megérik azt mindnyájan, hogy egymásra szorulnak. Mikor úgy kiszakad körükből az édesapa s nincs támasza az édesanyának, mikor a gyermekek is megérik az erős karoknak, annak a bizó szempárnak s meleg szívnek hiányát: akkor valami erős érzés küzdi föl magát a lelkek mélyéből, mely mint nagy vágy s nagy elszántság hatja át valamennyit s megembelelik magukat s iparkodnak pótolni munkát, vigaszt, meleget s szeretetet.

Mily nagy áldás háramlik tehát még e szomorú időkben is a családokra, ha a veszedelmek behatása alatt tényleg megerősödnek a családi érzések s ha szülő, gyermek, testvér egyaránt megtapasztalja, hogy egymáséi, hogy egymásra szorulnak s egymásnak köszönnek sok-sok jót, amit magukból, egymagukban állva, soha sem meríthetnének;

ilyen a családi közösség, a meghitt bizalmasság, a megértő szeretet, a béke és öröm, dacára az élet terhének s küzdelmeinek!

Van azután még egy édes, csengő hang, mely úgy tör ki a családi fészekből, mint viharban a madárfiók síró, sipogó szava anyja után s ez a buzgó s lelkes vágy a béke után. Honnan szálljon ez föl inkább az égbe, mint éppen a családi élet köréből?! A család, ha igazán a szent család mintájára alakult, a legédesebb béke otthona, ahol az erőszaknak sehogysem, de még a törvény beavatkozásainak is alig van helye. Ha valahol, hát a családban találjuk fel a békét. Még ha a közélet zajos is s a kenyérért való küzdelem keserves is, de a zaj csituljon el a lakóház küszöbén s a gyűlölködés s a küzdelem hullámai törjenek meg rajta; aki pedig a küszöböt átlépi, az érezze meg annak a nagy elvnek hatalmát, melynél fogva „az én házam az én váram”, melynek falai közt meglelem nyugalمامat. Érthető tehát, hogy a béke otthonából száll föl a közbékéért égbehatoló imádság. Itt el tudják azt mondani, mert itt tudják a béke áldásait élvezni; hiányukat pedig soha s sehol sem érzik meg úgy, mint akkor, mikor az apa vagy a fiú hadba vonult, – mikor úgy fájlalják nélkülözéseit s szenvedéseit, – mikor egy közös sebből közös fájdalommal vérzik az élet. Azért hát, csak rajta! A családi szentély legyen a béke angyalának otthona s az vigye föl az édes szülők s a testvérek imáját az Isten trónja elé s hozza le a népek családjainak a legnagyobb jót, a béke áldását.

Ez érzéseket megtaláljuk a názárethi szent családnak körében is. Azt is sanyargatta gyilkos üldözés, azt is beárnyékolta gond és bú, de ugyancsak ott forrtak egybe a szívek nagy hitben s szeretetben. Kétségbeesés s elkeseredés soha sem lépte át azt a küszöböt, ahol maga az Isten lakott s ő váltotta ki a szívükből a hozzá való ragaszkodást s a gondviselésben való megnyugvást. S mily közel álltak azok az isteni, kedves lelkek egymáshoz! Oly közel egymáshoz, amily közel Istenhez! Hiszen ő fűzte egybe őket, sőt ő maga volt a kötelékük. Legyen a mi családainknak is szíveket egybefűző köteléke az Isten, – legyen ő az összetartás eleme! Akkor ha el is vész egy-egy kedves tag a családból, majd megtaláljuk azt is Istenben s rátalálunk majd egymásra is a nagy „családos ember” házában.

Szent István király alakja 1914-ben.

Végig a történelmen sokféle megvilágításban láttuk már szent István király fölséges alakját; láttuk derűben, láttuk borúban; fölneztet rá a tatárjárás s a török szolgaság lerongyolt magyarja, föl a majtényi s világosi síkság elbujdosott kuruca: de oly világtörténelmi megvilágításban, mint amilyen a mai, még nem láttuk. Szobroknak, képeknek, vidéknek, hegyeknek megvilágítása a fény, de lelkeknek, csillagoknak, szenteknek, hősöknek megvilágítása a sötétség, az éjszaka; mert valamint éjszakában gyúlnak ki a csillagok: úgy sötétségben ragyognak fel a lelkek s népek erényei.

Ily éjszakában állunk mi! Ez az éjszaka nem az, mely kioltotta Ferenc Ferdinánd és Hohenberg Zsófia életét; ez az éjszaka nem az, mely sírba temeti sok vitéz katonánkat s feleségeik s gyermekeik lelkére gyászt borít; ez az éjszaka nem is a gazdasági hanyatlás, sem sok család tönkje, ez az éjszaka sötétebb, sűrűbb s kegyetlenebb, mert ez a legnagyobb világtörténelmi háborúnak, a kelet és nyugat összeütközésének s a népek s országok rombadőlésének sötét perspektívája, melyben orosz rabszolgaszellem, francia hisztéria, angol alávalóság, szerb vadság küzködik joggal s igazsággal.

Ez éjszakában a háborúk fűriája söpör végig Európán; fölkarvarja a tengereket, az Atlanti Óceántól a Sárgatengerig; milliók hagynak el ekét, kalapácsot, műhelyt s tűzhelyet, feleséget s gyermeket, hogy fegyvert fogjanak. Megmozdul a föld s eltöredik lábunk alól a telek: a haza; megrendülnek a trónok s a népek állig fegyverben önző érdekből, a kultúra csúfjára egymás ellen törnek.

E sokszoros éjszakában feltűnik a hazátadó, koronászerző, népét szerető s megszentelő István király alakja. Korok, harcok, bajok fölött felénk int, mint ragyogó csillag; fején a korona s az erények koszorúja; lába nemcsak megvetve, de gyökereket verve a négy folyó-öntözte hazai földben; jobbában a kard az erőnek, baljában a jogar az igazságnak s törvénynek szimbóluma s ajkán az ima s az ének szava: „rendületlenül”! Mikor reátekintünk, úgy érezzük, hogy nekünk is napsugárnak kell lennünk a sötétségben s hogy meg kell felelnünk az irracionális erőkkal szemben az élet, a hit s az eszmények követelményeinek. Szeretnők megütni a nagy idők nagy embereinek mértékét; szeretnők győzelmesen megívni az Isten harcait. Szeretnők megállni helyünket az ezeréves hazában, melynek göröngyébe belegyökereztünk; szeretnénk úgy megívni a világtörténelmi szélvesszel, mint a tölgy, mely akkor is győz, mikor megroppan, mert földbe mélyedt gyökereiből akkor is új élet fakad, ha a törzs derékban tört is.

Hogy e szándékunk teljesüljön, lássuk mindenképpel előtt szent Istvánban a *főlséges embert, a hívőt*, ki Istenbe akasztja bele horgonyát s aki a világ, a

harcok s veszteségek éjszakájába fölülről kér fényt s a nagy hit s eszményiség világosságát állítja bele a történelem „sötétségeibe.

Szent István királyt is millió veszedelem környékezte; örökös bizonytalanságban élt családja, nemzete, országa sorsa iránt. Népek árjától szorítva vetődött ide a maroknyi magyarság, mint a zúgó tenger kicsapott hulláma; előtte hazátlan népek, longobárdok, markománok, gepidák, gótok, szlávok rajzottak itt; mögötte az ázsiai néphangyaboly nyüzsgött. A nemzet fája még nem gyökeresedett meg; kisodorhatta azt könnyen az idők árja. A nép maga még pogány volt, lelke kurta tekintetű, szíve vad, mely a harcok kockájára tett rá életet, reményt, hazát! Hej, bizony 900 év előtt is sötét volt; az a sötétség ült akkor is az emberiségen, mely ma ül rajta; ül véges, relatív létén, melyet harc és erőszak készlet folyton esélyek örvényeibe s mellyel a kultúra eddig tehetetlen! Hej, bizony 900 év előtt is sötét perspektívában állt szent István jós lelke s érezte, hogy nem ember csinálja a világtörténelmet, hogy az csak olyan királyoknak, politikusoknak való napszám s gondolataikra ráillik a próféta szava: „timidae providentiae ejus”, előrelátásaik is bizonytalan kombinációk. Hej, bizony 900 év előtt is úgy volt, hogy nemcsak egyesek, de népek is meghaltak s házhelyek és házak temetőkké váltak! S mit tett akkor István király? Meghajtotta koronás fejét, levetette válláról királyi palástját, zsákot öltött s penitenciát tartott s úgy imádtá az Urat, azt a Nagyot, azt a Fölségest, ki fölöttünk van, de kinek terveit nem értjük, ki végtelen, de azért

bízunk benne s hajtogatjuk a zsolttárossal: Uram, én akkor is bízom benned, ha összetörsz s megölsz engem!

Nekünk is így kell éreznünk; *hivő, alázatos, imádkozó embereknek kell lennünk!* Mikor béke környez, nagyon könnyen kiesünk e szerepünkől. Az ember oly hamar kész a világgal; fölépíti házát, megrakja családi fészket, szervezi hazáját, alkotmányt teremt, milliókat áldoz hadseregbe, 65 millió koronába kerülő csatahajókat épít s gondolja ő csinálja a történelmet, szónokol kultúráról, Hágában békebizottságot szervez s a pacifizmus örökbéke-álmait álmodja. S íme az idők mélységéből, ahol az öntudatlan erők dolgoznak, az Isten napszámaiban egyszerre kiáltás hallatszik, mint az apokaliptikus vizek zúgása s harcra, öldöklésre, rombolásra szólít. Megrázkódik a világ; mintha földrengés rázná, fölborul a világ egyensúlya; jogok, szerződések kötelékei, mint cérnaszálak szakadnak szét; erőszakos, észnélküli hatalmak világrészeket kényszerítenek véres harcokra; a kelet és a nyugat leszámolást sürget, melynek meg kell lennie, ha törik és szakad; mert fölöttünk s fejük fölött is intézkedik egy más nagyhatalom s annak vezényszava az, hogy „térdre”! „Nekem hajlik minden térd, úgymond az Úr!”

Ilyenkor azután csodás zene, varázsos csengés-bongás támad harci zaj s láрма dacára. Csupa ezüstös, érces hang, harangszó! Lelkek kondulnak meg. Minden lélek harang; de a legtöbb néma. Csak mikor a nagy végzetek szélvészeli vágatnak el a világon, akkor kondulnak meg. Azok az öreg

harangok, azok a már szavukat is elfelejtett harangok megkondulnak s imádkoznak s fölemelkednek Istenhez s rábizzák sorsukat s nemcsak a magukét, hanem azokét is Isten kegyelmébe ajánlják, kik messze a harctereken sűrögnek s otthonukra gondolnak s elgondolják azt, amit a fölséges német császár mondott: „Millionen tragen euch im betenden Herzen.” Igen, most sok szív lett hívő s imádkozó! De nemcsak ezt a fölényes, hívő s imádkozó embert látom én ez alkalommal szent Istvánban, hanem fölismerem benne a küzdelmes, türelmes, fáradhatatlan ember jellegeit. Hiszen a hitnek szelleme nem passzivitásra, hanem aktivitásra, nem lemondásra és csüggedésre, hanem kötelességteljesítésre s bizalomra nevel. Kiemeli a lelket, hogy ura legyen a helyzetnek s hogy gátat vessen az erőszakos s pusztító erőknek, mert végre is az irracionális energiákat a racionális szellem van hivatva legyőzni a munka és küzdelem erejével. S akkor győzi le azokat, ha odaadja a legjobbat, amit adhat; ha odaadja önmagát. Megérti a Szentírás szavát, hogy most van ideje annak, hogy úgy álljon ellene a támadó rossznak, mintha „acél-oszlop”, mintha „ércfal” volna; „mert én ma téged vasoszloppá és rézfallá teszek az egész földön; hadakozni fognak ellened, de nem győznek le; mert én teveled vagyok, úgymond az Úr”. (Jer. L, 18.) Isten állítja a veszedelmek színhelyére az erőt, az ő bajvívóját; ő tárja föl szemei előtt a győzelmes rosszat, megéreztetni vele a veszteséget, a sajgó sebeket, megízlelteti a keserű könnyeket, lelkére borítja az özvegyek s árvák bána-

tát, de azután szívébe önti a tudatot, hogy „most pedig tégy, végy, szüntess, bővülj, vigasztalj, vidíts, azért adtam neked lelket, szívet, erőt s kegyelmet”.

Így állt szent István korának s népének szenvedései közt: így állunk mi is harcaink s keservünk sötét éjszakájában. Az ő feladata is az volt, ami a mienk, tudniillik állni, helyünket megállni, le nem törni s azután tenni, mindent sokszorozott lélekkel s erővel. Ráképesít minket erre az a nagy tudat, hogy e nehéz időkbe Isten állított bele minket, akár bűneink büntetése, akár erényeink tűzpróbára bocsátása végett. Azért állunk itt, mert ő akarta s úgy akarjuk megállni helyünket, hogy dicsőségére váljunk. Oszlopként állni s le nem törni; kifeszített szárnyal repülni s a szenvedés tüzeiben le nem perzselődni; nagy vizeken, a könyvek özönén áthatolni s nem fáradni, ez programunk s e program kiváltása lesz tettünk!

De nemcsak ezt a tettet akarjuk kiváltani, hanem azt is, hogy mindnyájan összefogjunk s a nagy veszedelmek sajátos inspirációjából lelkesítve vállvetett, közös munkában egymás segítségére legyünk. Az imádkozó karoknak a harcban küzdő karokká, a békében pedig munkás karokká kell válniuk. Csak az imádkozik igazán Isten szíve szerint, aki az imát a munkával párosítja, a német költő szava szerint:

Arbeit ohne Beten ist Sklaverei,
Beten ohne Arbeit ist Bettelei.

Munka ima nélkül szolgasság s izgalom; ima munka nélkül koldusság s unalom. Ime a harc romboló szelleme reakcióként a munka és a kooperáció szellemét idézi föl. A háború, a baj

letöri az önzést, eltünteti az élet apró érdekeit s szükségeit; megszállja a társadalmat az irgalom szelleme s közelebb hozza egymáshoz az embereket. Ez a szellem, mint erő acélozza a karokat, szétoszlatja a gondot s mint jóleső balzsam hegeszti a sebeket.

S még egy harmadik jellemvonást látok szent István királyon; látom benne a küzdelmes s áldozatkész embert és szentet, aki tudta, hogy a világon szenvedni s tűmLkells hogyminden, ami itt szépség, haladás és érték, az mind vérbe s áldozatba került. Midőn ő Isten oltalma alatt kivezette hadát, nem áltatta magát azzal, hogy e had vért nem ont s bár győzelmet remélt, de a győzelmes lobogók alatt elesetteket látott s a diadalénekből kivette a haldoklók végfohászatát. Ő azonban mindig” úgy indított hadat, hogy maga indult s úgy kívánt áldozatot másoktól, hogy azt először önmaga volt kész meghozni. Megértette, vallotta s tényleg gyakorolta a Szentírásnak azt a szavát: „non facio animam meam pretiosiozem quam me” életemjet magamnál többre nem „hecsülöm s oda fogom adni azt jobbik magamért, hitemért, eszményeimért; oda tudóm adni azokért, kiket szeretek, Istenért, Krisztusért, családomért, hazámért. És mikor így odaadtam, akkor találtam s szereztem azt meg igazán, akkor tettem szolgálatot enyéimnek s az emberiségnek századokra – gondoljunk a vértanúk ragyogó példáira – s akkor szereztem életet magamnak, még pedig örökkévalóságot.

Aldozatok nélkül meg nem lehetünk s aki azok nélkül akarja életét berendezni, az nem érti sem a maga benső világát, sem a nagy világtörténelem

folyását s oktalanul fájdalmas csalódások elé siet. E csalódások keservesebbek, mint az áldozatok. Aki pedig áldozatokat hoz s Isten látogatásait alázatos szívvel veszi, az bár könnyelábadt szemmel, de fölényes szívvel embernek s kereszténynek bizonyult. Ezt a fájdalmas, de megnyugtató fölényt hirdeti a kereszt s az áldozatos lélek illata érzik meg a szenteken!

Édes szülők, jó lesz, ha egy-egy könnyet szenteltek szent István király áldozatos lelkének, kinek gondból, keservből, hálátlanságból kijutott elég s kitől a halál fiát, szent Imrét is elragadta! Édesanyák, testvérek, úgy látom s meg is mondom, hogy tőletek is elragad a harcok fűriája sok édes fiút, testvért és jegyest, de azt szeretném, hogy eltelnétek a szentek szellemével s mint ahogy a félholt Melitont, a sebastei vértanút édesanyja karjaira vette s úgy vitte hősi halállal meghalt harminckilenc társának máglyájához s mikor kiadta a lelkét, ő maga dobta a máglya tüzébe; ajánljátok föl ti is így elesett testvéreiteket s fiaitokat s férjeiteket Istennek s ne zúgolódjatok! Türelmetek s fájdalmatok hathatósan közbenjár majd értük Isten trónja előtt. Megadásteljes fájdalmatok kíséri Isten elé azokat, kiket elvesztettetek s közbenjár ott értük.

Így világít hát felénk István király példája s világánál hit, erő, áldozatkészség szállja meg lelkünket. A rosszat nem akartuk; a háborút Isten megpróbáltatásának nézzük; de ha rákényszerítettek, megálljuk helyünket. Imádkozunk hát, bízunk, küzdünk, hogy győzzünk!

A világ háborúja s a béke világa.

Sokféle etikai érték villan most meg a lelkekben; lelkesülés s fájdalom járnak bennük s e tüzes és fájós érzések hevében a lelkek erkölcsi salakjaiktól is tisztulnak. Lángoló hazaszeretet mély lehangoltsággal, nagy áldozatok keserves veszteségekkel váltakoznak s a lelki nagyság tudatait lemondás és szomorúság követi; de azért átlag a nagy erőfeszítések s az áldozat erőteljes lelke fölényben van s az emberek attól jobbakká lesznek. A nagy célok nagy erőket feszítenek ki bennünk, a nagy eszmények nagy kötelességek elé állítanak, a nagy küzdelmek végre is óriásokká nyújtják meg a hétköznapi életben eltörpült emberkéket.

Egyáltalában a hangulatkeltésre s az érzésfakasztásra alkalmasabb lélekbeállítást nem bírok elképzelni, mint az 1914. év adventjét, mikor a háború borzalmait álló, a szabadságért s boldogulásért küzdő népek lelkében fölébred a nagy adventnek, a megváltásnak vágya s lelkük elé lép a karácsonyi ünnepkörben a „békekesség fejedelmének” kinyilatkoztatása! Ott künn a harcmezőkön is szabadságért foly a harc; ott is győzni akarnak baj s szolgaság fölött s az egész nemzet egy szív, egy lélek e harcok elviselésében s a győzelmek meg-

sóhajtásában s épp azért mindnyájan megértjük, hogy mily áldás a megváltás s mily kegyelem a győzelem. Most, mikor ember ember ellen küzd s rajvonalakban jár nemcsak a harcosok sora, hanem a pusztulás s az enyészet is, – most, mikor a kultúrnemzetek világháborúja rengeti meg a világot, melyet a népek mordályaik tüzével s tudásuk s technikájuk erejével vívnak, mélységes benyomást kelt a szuronyrohamos küzdelmek fölött megcsendülő angyali ének: „pax hominibus bonae voluntatis”.

Vakítóbb verőfény s sötétebb éjszaka – tudom – még nem találkozott; élesebb ellentétek még nem vágtak bele emberi lelkekbe s azért bizonyos, hogy e vakítással új, élesebb meglátás jár s az érzések e paroxizmusából mélységesebb erkölcsi visszahatás pattan ki, melyet úgy jellemeznék, hogy belátjuk világosan s átérezzük mélységesen, hogy *a léleknek életigénye a béke, hogy harc s háború a békéért folyik, hogy az egész életnek küzdelmes volta egymás életének mélységesebb békéjét keresi, hogy e békétlen tapasztalati világnak befejezetlensége a béke s harmonia szebb s fölényesebb világát, a mértékek, az egyensúly a boldogság ideáljainak megvalósítását sürgeti.* S így azután ennek a háborús világnak adventjében radikális erővel ébred föl a lélek vágya a béke s a harmonia világa után s imánk a béke szerzőjét sóhajtja. Fölismerjük, hogy a béke szerzőjének országa a mi hazánk s hogy azt annál lelkesebben, – mondhatnám: – az élet ösztönével kell keresnünk.

Álljunk e célból fogékony lélekkel a jelenvaló advent benyomásai alá. Sohasem élhettük át oly

igazán az advent hitét s hangulatát s annak egész ideális világát, mint éppen most. Az adventi vágy a rossztól, büntől s bajtól való szabadulás után régi ugyan, de nem vénül és nem lanyhul; oly friss s fiatal az bennünk, mint a régmúlt nemzedékeiben. Úgy van az belénk szöve, mint ahogy lelkünk fenekén hordozzuk az eszményi igazság, jóság, szépség képét s vérünkbe van keverve a békesség édessége. Az ideálok vonásait le nem törülhetjük s az az édesség még a meghasonlott lelkeknek is a szájukíze; azt feledni nem lehet. Hogy epedtek azok a régi nemzedékek megváltás s béke után, melyeknek prófétai látomások világítottak s zsarátnokos lelkesedés tüze gyújtott ki folyton új reményt! De hát nem epedünk-e mi is úgy?! Ok azt mondták: eljön, eljön; várjuk! Mi meg azt mondjuk: eljött, eljött; foglaljuk le hát! Sőt e foglalásból roham lesz a legjobbakban; kitör belőlünk az adventi vágy, igézetes szózáttá lesz az evangéliumi ének: pax hominibus; szózáttá, mely túlharsog harcizajt s ágyúbömbölést. Ezekben a legjobbakban azután megremeg az egész emberiség lelkiismerete is, mikor hallják, hogy „békesség a jóakarátú embereknek” s félnek, hogy tán azért nincsen békesség a földön, mert nincs vagy mert kevés a jóakarát; – hogy tán azért sötétül el sűrű, hideg éjszakává a harci vérengzés embertelen világa; – azért fagy kövé, csatatérre a mező, melyen csak harci fúriáknak lábnyoma látszik, de nem az Isten énekes angyalaié.

Annyi bizonyos – s ezt lelkünk legközvetlenebb s hamisítatlan ösztöne mondja, – hogy az embe-

riség idealizmusának van leltára, melyen évezredek óta sem törlés, sem pótlás nincs s hogy e leltárban ott szerepel a *rend s harmónia, a béke, megnyugvás igénye*. Ez kell nekünk! Az élet folyása épúgy akar békébe s harmóniába öltözködni, mint ahogy a gondolat igazságba, az akarat jószágba, az alak szépségbe kívánczik. A békére való igény nem egyéb, mint az eszményinek, az igaznak, jónak, szépnek fölényes s végleges térfoglalásába s megvalósulásába vetett hit. Minden eszményinek itt a világban chaotikus a helyzete s a kifejezése. Az eszményi elem küzd az anyaggal s nem bírja magamagát zavartalan kifejezésre hozni s inkább megsejteti s megérezteteti, mint megmutatja magát. Benne vannak az eszményi elemek lelkünkben, de úgy vagyunk, mint kik idegenben járunk velük. Bírjuk is, meg nem is s épp azért tovább keressük s küzdünk értük. Így azután az eszményiség valami nyugtalan, motoszkaló eleme a léleknek, mely nyugtalansággal s békétlenséggel inficiál minket. De azért ez a nyugtalanság nem rossz, hanem jó nekünk, mert így a lelkünk meg nem alszik, hanem egyre feszül, – nem dermed meg, hanem folyton indul; indulatba jön, mozog, hevül; *keresi a helyét vagyis az eszményi világot. A mi esetünkben keresi a békét*. Keresi főleg most, mikor megsokasodtak kínjai s gyötrelmei, mikor beléje vágta karmait a fajok gyűlölete s milliókba lobot vetett a harci kedv, hogy embervért ontson s ember-kínt növeljen. Nem csoda, hogy most szakad föl a szívekből elementáris erővel a vágy, melynek a Miatyánkban adunk klasszikus kifejezést, mikor

imádkozzuk: „jöjjön el a te országod”. *De mi lesz s hol lesz ez az ország?* Minél tovább halad az emberiség, annál világosabbnak látszik, hogy ez az ország igazán az „Ő országa”, az az ország, melyről a Megváltó mondotta: „*az én országom nem e világból való*”, s *következőleg, hogy a béke ideálja, a harmóniák vágya s igénye voltaképpen transzcendentális, metafizikai kielégítést sürget.* Sohasem érezzük meg oly biztosan, mint éppen a háborús világban, – mely végre is lángoló szimbóluma a küzdelmes létnek –, hogy az emberi lélek éppen legmélyebb ösztöneinek erejében, az idealizmus erejében egy más világ felé húz s hogy őt oda tulajdonképpen Isten húzza. Isten húzza őt az ő országába; oda, ahol békét is talál s azért oda, hogy békét találjon, mert az kell neki, az az ő országa is! Ezt a mi vágyunkat a békesség után nem lehet kielégíteni, de még csak töltögetni sem *a nemzetközi, állandó békére való kilátásokkal.* Alig hihetünk a pacifizmus programjának realitásában. Nem lehet a béke országát politikára vagy a fajok egyensúlyára s a gazdasági érdekek kimérésére alapítani. Ezek mind változó tényezők, ezek mind variábilis mennyiségek s így az egyenletek is folyton bomlanak s új kiegyenlítésre szorulnak. A népek is fejlődnek, virágznak s hervadnak, erősülnek s gyöngülnek, tehát vénülnek is s új nemzetek s nemzetiségek vágyódnak helyükre. A népóriások kifeszítik tagjaikat s ropog a prokruszeszi ágy, szét is reped s eltolódnak a geográfiai határok s új fészkelődéssel új ágyat vetnek maguknak. A végesség, mely mindenütt korlátokat szab, az

érdekütközés, mely az erők kifejtésének is útját állja, harcot provokál. Azt mondják erre: a kiegyenlítést értelmesen s nem erőszakkal kell végezni; igen; de az erőnek, mely fiatal, több joga van az öreggel s vénhedttel szemben s úgy látszik van joga... az életképtelennek eltemetésére is!

Mások a béke országának közeledését a kultúra térfoglalásától várják. Vérmes reményeink ez irányban sokszor szószátyársággá lapulnak, főleg mikor magának a megváltásnak nagy adventi hitét s e hitnek értelmét tisztára csak kultúrával s civilizációval magyarázzák. Azt mondják az ilyenek, hogy a megváltás e vágya nem egyéb, mint a vágy több jólét s emberségesség után, – hogy az advent homályában való vágyódás több világosság után nem egyéb, mint a népoktatásnak s a népműveltségnek, az írni-olvasni-tudásnak megsóhajtása, – hogy a megváltást a tudás eszközli s a boldogulást a társadalmi rétegek biztosítottabb egyensúlyától, az osztályharc megszűnésétől s a nemzeteknek egységesebb s igazságosabb gazdasági szervezésétől várhatjuk. De azután jön az ilyen hideg zuhany, vagy tán inkább forró vérzuhany, mely minden jeges borogatásnál jobban kijózanít s a lázas álomlátást szétfoszlatja; jön a vérnek egy ilyen fenékhulláma s beleloccsan a neuraszténikus esztéták, a doktriner kultúrpróféták közé s a szószátyárság fölött napirendre tér. Rámutat az emberi lét relatív voltára s a sötét mélységekre, az erőszak hatalmaira s azok kiszámíthatatlan esélyeire. Oly kevéssé maradandó ez mind, amit világunknak és kultúránknak hívunk! A kultúra kis darab

világ, – olyan emberméretű s emberszagú világ. Az elve, a lelke ennek a világnak a változandóság, mondhatnám, a divatszerűség, az állhatatlanság. Az ember nagy úri öntudattal fölépíti kultúrvárait; berendezi azokban magát s érzi magát, de valamint a földrengés szétveti házának falait, úgy jelentkeznek végig a történelmen a brutális erőszak rémei, – az a vis major, mely eddig minden kultúrát alapjában megrendített s a legfinomabb műveltségre pusztulást s bánatot hozott. Ne mondjuk, hogy ez csak volt így, de ezentúl nem lesz így; mert sokkal mélyebb világfelfogásnak látszik az, hogy ne ignoráljuk” az irracionális elemet s ne higyjük, hogy azt bármily kultúrának is, meg „át legmagasabbnak is, kiirtania sikerül. Sőt éppen e ponton villan ki megint az én vezető gondolatom, mely abban áll, hogy a szellemi világ, jóllehet a sötétségek fölött villog, de azokat meg nem szünteti s hogy az eszményeket itt a földön, jóllehet megismerni s megérezni lehet, de megvalósítani nem lehet. Azok nem e világból valók, hanem a másikból. Leereszkednek hozzánk; vonzanak is s mi megérezzük vonzásukat; de azért vonzanak, hogy egy felsőbb, szellemi, eszményi létbe vezessenek át. Az élet kavardása s a világ harcai is ezt a célt szolgálják, arra valók ugyanis, hogy megérezzük, hogy a béke ideálját is egy más világba, az anyagiból kiemelkedett világba kell beállítanunk s azt ott konstruálnunk. A békét nem kereshetem itt; itt csak a vágya lehet enyém; ez pedig az Isten országának vágya, annak az országnak, mely nem e világból való. Ez a vágy nyitó-

gátja lelkemben a szellem világ perspektíváit, melyek bennem kezdődnek, de a végtelenbe, Istenbe vezetnek.

Tehát a háborús év adventje s karácsonya, amely élénken megsóhajtja velem az édes békét, éppoly mélyen beláttatja velem azt is, hogy ez eszményemmel voltaképp egy más, felsőbb rendű világba kell emelkednem. S minél jobban kívánkozom a béke után, annál jobban kell törődnöm vele s gondoskodnom róla, hogy az életnek harcai éppúgy, mint békéje a végleges, igaz békét, azt a megsóhajtott s szimbolizált eszményt szolgálják s annak elérésére segítsenek.

„Jöjjön el a te országod!”

A világháború évében is van Karácsonyunk s ágyúdörgés közt is megjelenik „az örök békesség fejedelmének” angyala s megcsendül ajkán az ének: „gloria... pax!” Jól tette, hogy megjött! Hiszen nem vártuk soha oly epedve s nem értettük meg sohasem oly igazán a karácsonyi ének mély értelmét s az isteni békesség áldásait, mint éppen ez idén!

Borzasztó munkát végzünk, olyat, melyet volta-képp szégyenlünk, melyet csak a végső szükség, a védelem ösztöne kényszerít ránk, – elviseljük a harcok veszteségeit, leszámolunk keserveinkkel; de mélységesen átérezzük azt is, hogy mindez a harc és küzdelem csak egy nagyobb, közös jóért folyhatik, – hogy mindennek az áldozatnak csak akkor van értelme, ha egy felsőbbrendű, általános jóért, az emberiség legnagyobb javáért hozzuk meg: *ez a legfőbb jó, a karácsonyi, krisztusi béke.*

Ha már vér öntözi a földet, akkor fakadjon ki belőle a béke olajága! Ezzel a vágyal nézek föl az égre, – ezzel a vágyal lelkemben szemlélem azt a szinte megrendítő – oly fölséges – látomást: a harcterek fölött lebegő karácsonyi angyalt s e vízió benyomásaitól ihletve adok vágyamnak ki-

fejezést, mikor epedve mondom: Úr Jézus... jöjjön el a te országod! De az csak akkor jön el, ha te elhozod. S úgy-e úgy jöttél, hogy azt magaddal hoztad s akarod, hogy itt legyen köztünk!?

Az öreg Livingstone-nak, ki a Nílus forrásait fölfedezte s ki a rabszolgavadászat fortéiméi közt élő afrikaiaknak az örök béke forrásait akarta megnyitni, ez volt szokásos fohása: Uram, jöjjön el a te országod! Ő tudta, hogy ez mit jelent. Egy reggelen ágya előtt térdre rogyva, ősz fejét összekulcsolt kezeire hajtva, holtan találták meg, mintha halálában is nyomósítani akarta volna, hogy az emberiségnek az Isten országa kell, – *hogy az emberiséget bajaiból, kínjaiból, borzalmaiból az igazi kultúrára csak az Isten kegyelme segítheti föl, – hogy a béke az ég kegye s ajándéka s hogy az nem itt terem, hanem azt ide kell hozni, – s hogy azt csak az hozhatja el, aki az égből jön le: a mi Urunk Jézus Krisztus!*

Nekünk ezt már nem sokat kell bizonyítgatnia senkinek; nagyon is látjuk s tapasztaljuk, hogy az „ember országa” kín és rémület, mialatt szívünk az „Isten országára” van beállítva! Látjuk azt s keservesen siratjuk, hogy ezidőszerint az emberiségben vad ösztönök kavarnak, s hogy az igazi testvéridség s a béke országa csak akkor érvényesülne köztünk, ha az az Úr Jézus nem mint idegen volna itt, kit nem ismerünk, hanem mint Isten és Úr s mint király és testvér uralkodna rajtunk. Istenem, hol tartunk még ettől!

Még mindig csak éjszakában s csak Isten-távolban élünk!

Ily körülmények közt sokan egyáltalában megzavarodnak Isten, Krisztus s az egész eszménység iránt, – főleg azok, kik az eszményekben csak ragyogó gondolatokat láttak s nemes érzéseket tiszteltek, de azokat valóságoknak nem nézték s velük mint valóságokkal érintkezésbe nem léptek. Ezek az ő eszményeik gyönyörű, égő lámpákhoz hasonlítottak, melyek a sötétben lengtek; de bámulóik nem törődtek vele, hogy mibe vannak azok beleakasztva, – mi az a szeg a falban, mi az a horog a boltívben, melyen függenek. Azok az eszmények nekik csak imbolygó tűzfoltok voltak, melyek jól esnek ugyan a szemnek, de nem voltak erős realitások, melyekbe kapcsolódhatnának s melyek eltarthatnák őket. A vége az ily bizakodásnak egy nagy csalódás. Akik nagyon bíztak az elvont eszményekben és sokat vártak nevelő befolyásuktól, – akik azt gondolták, hogy a humanizmus s a haladás, a fejlődés és kultúra meghozza majd az emberiségnek a szaturnuszi aranykorszakot s oly jólét s béke fakad majd nyomukban, amelyet a megváltást váró próféták jövendöltek, azok végre is szkeptikusok lesznek s könnyen kétségbeesnek s azt mondják: bizony ez a sok eszmény mind csak ábránd s hiú képzelet – s az a sok frázis róluk mind csak önámítás és megtévesztés; a pszichológiai tanulság pedig az, hogy eszményeink csak abstrakciók, melyeknek biológiai feladatuk az, hogy ingereljenek s hevítsenek, voltaképp pedig hogy rászedjenek. Nincs béke és szeretet a világon!

Hát csak járjon át e tudati Mély, való igazság az, hogy az absztrakt eszmék, ha eszményekké tüzesed-

nek is indulatainktól, elszigetelt, fogalmi formájukban mindig gyöngé, irreális tünetek lesznek s hogy erejük s kihatásuk csak akkor lesz, ha ideális valóság, ha reális eszményiség áll mögöttük. Mert hiába, nekünk nem gondolat, nem eszme, nem is eszmény kell, hogyha az csak kategória s az értelem szubjektív vetülete, hanem nekünk valóság kell, melyről való a gondolat és eszmény maga!

Ez a különbség a modern filozófia s az evangélium közt! A filozófia konstruál eszményeket, melyekben az emberi alakításnak ötletes, tág tere nyílik; az evangélium pedig a konkrét ideált állítja elénk. Itt az emberségesség, a tökéletesség, a testvériség s a szeretet nem mint fogalmak, nem mint szavak jönnek elénk, hanem mint valóságok; – megtestesülve egy valakiben, aki ember is, Isten is, aki király is, testvér is! Ez a mi karácsonyi békeszerzőnk!

Vele szemben nem a fogalmi ismeretre, nem a dialektikai okoskodásra, hanem a valóságos látásra s megtapasztalásra vagyunk utalva, ahogy azt Szt. János kifejezi, mikor írja: „és mi láttuk az ő dicsőségét – azt az eszményi valóságot – telve malasztal s igazsággal.” Ugyanennek a pszichológiai sajátosságának ad kifejezést Szt. Péter, mikor írja: „mi nem tudós meséket – értsd gnosztikus s másféle filozófiai rendszereket – követtünk, hanem szemléltük a dicsőséget”; mi nem okoskodtunk, de néztük s ittuk szomjasan a fényt, a bájt, s a szépséget; láttuk, hogy a Fölséges, aki közénk jött, hogyan élt, hogyan járt-kelt s forgott köztünk s ez a testvérisége s közelsége megnyitotta szemein-

ket s új meglátásokat s új érzéseket adott s új világmozgalmat indított meg köztünk. Megmozgatta a lelkeket, forrongásba hozta a kedélyeket, megindította a mélységeket s új alakulást adott a társadalomnak, hogy tudniillik az ember ne csak az önzés s a harc, hanem elsősorban a béke s a szeretet viszonyában álljon embertársaihoz; – ugyanakkor azonban szabad perspektívája s útja legyen minden törekvésnek, minden fejlődésnek s haladásnak.

Tehát a szíveknek, a lelki mélységnek adott az Ur Jézus új orientációt! S kellett is ezt adnia; mert új világokat csak így, csak a mélyből való kiindulásokkal lehet megcsinálni. A világ geológiai arculata is, hegységeinek ráncai s redői, medencéinek homorulatai s domborulatai, folyói és tavai is így alakultak; ezeket is a mélység erői idomították.

Hát ez kell közénk is Í Szükség van a lélek új megindulásaira, – mély indulati kitüzesedésekre s Krisztusba s szellemébe való bensőséges elmélyedésekre! Be kell hatolnunk a szerinte való élet értelmébe s azonosulnunk kell vele szoros, lelkeket egymásba öntő egyesülés által. Egyet kell éreznünk vele; föl kell vennünk magunkba az Ő nagy lelkét s meg kell éreznünk s másokkal is éreztetnünk az ő gazdag s gazdagítani tudó kedélyvilágát.

Biztos vagyok benne, hogy akkor tért foglal majd szívünkben s általunk azután az emberiségben a *krisztusi béke országa*. Uralkodó gondolatunkká lesz a nagy cél, hogy dolgozzunk teljes erőnkből az igazi emberségességnek s testvériségnek térfoglalásán. Istenem, hát mi lehetne az

életnek értelme, ha nem maga az élet, maga az a több, az az értékesebb élet, melynek a sír sem állja útját s mely folytatódik ott a síron túl is? *S ez a jobb s több élet okvetlenül a közös, a testvéri élet lesz.* Nem lehet a több-élet az enyém, ha nem közös, – nem lehet az enyém, ha nem sokaké, ha nem minél többeké! S minek akkor az életet törni, zúzni, minek egymásra lődözni, minek az életet s az öntudatot fojtogatni s keseríteni, minek azt nyomorult társadalmi intézményeknek, önzésnek, pénzsomznak, prédául odavetni, minek az életet szomorú, történelmi félreértésekkel sorvasztani s örömtelenné tenni s mindezzel gonosztevőket s aljas embereket nevelni?!

Ah minek, minek? Ez kínom s problémám! De kínjaim s problémáim sötét éjszakájában cseng, zeng a karácsonyi ének, az istenember éneke, az én testvérem éneke, mely tehát az enyém is: gloria, pax, pax, gloria! Azért hát, bármily tapasztalataim is legyenek az állatember körül s a nemzetszörnyek körül, tele vagyok bizalommal az életnek még bennünk rejlő s még ki nem feslett formái iránt; tele vagyok bizalommal a bennünk szünynyadó génusz iránt s várom, hogy e génuszt Krisztus mikor ébreszti föl élénkebb öntudatra s mikorj oltja beléje gazdagabb mértékben a neki szánt s általa lehozott kegyelmeket. A krisztusi kegyelem is a befogadó képességhez alkalmazkodik s mivel a mi „keresztény” nemzetszörnyeink még nagyon alacsony fokon állnak, azért a krisztusi eszmény arculata is még csak elmosódva, alig-alig tükrözik rajtuk. Ők még csak ott tartanak, ahol a próféta

szerint majd a sasnak, majd az oroszlánnak, majd a tuloknak vonásait láthatni meg rajtuk; ők ezidő-szerint még csak ragadozni, karommal és csőrrel vájni, no meg vérezni tudnak; de a „faciès hominis”, az ember arculata még nem hasonmásuk! Krisztus azért jött, hogy az ember-állatból ember s hogy az emberből krisztusi ember, – továbbá, hogy a nemzet-szörnyekből emberséges világ s az ember-séges világból Isten országa legyen. Tudom, érzem s átszenvedem, hogy kimondhatatlanul messze vagyunk még mindettől, de azért vágyam nem lany-hább, hanem indulatosabb s imám nem fáradtabb, hanem tüzesebb, mellyel belekiáltom az éjszakába visszhangul a karácsonyi énekre: Úr Jézus, jöjjön el a te országod! Én hiszek benne, várom is, meg dolgozom is rajta!

Vértanúság és szeretet.

Édes hazánk hadereje nagy, nehéz harcokat vív s mint szürke acélfolyam hömpölyög végig Európa harcterein. E folyam forrásai Magyarország városai, falvai, tanyái. Nincs család, melynek szentelt, békés öbléből ne vetődnék egy-egy hullám e folyamba; nincs ház, melynek tűzhelyéről ne pattanna egy-egy izzó üszök a lelkesedés tűzvészébe, e világ-égésbe. S mi itthon maradtunk-e? Igen is, meg nem is; itthon maradtunk test szerint; de nem maradtunk lélek szerint; lélek szerint mi is küzdünk, bár senkit meg nem ölünk; küzdünk, lelkesülünk, dolgozunk, imádkozunk. Az egész nemzet lelke, imája s aggodalma, szeretete – no meg — keserve, mondhatjuk, talpon van; küzd és jót akar. Messze jár ugyan már az acélfolyam; de mi kísérjük; mi is vele járunk; mert a lelkünk elment velük s csak úgy alvajárón élünk otthon. Törtet a folyam s örvényeket kavar: s ez örvényekben sokan pusztulnak, de azoktól bizony a mi szívünk is szakad; törtet a folyam s tömegsírokat nyit s hantol föl s íme e távoli sírok árnyéka a mi lelkünkre esik. Oly különös szoros egység s egymásnak megfelelő lelkiség van köztük és köztünk. Nézd azt a sok csukaszürke mondurt ott a távol

ködében s nézd ezt a sok fekete ruhát itt magad körül; mikor ott messze egy-egy olyan szürke köd szétfoszlik, akkor itt minálunk egy-egy ilyen feketeség összesűrűsödik. Nézd azt a sok embert ott messze, akik nem félnek, mert meg tudnak halni s nézd azt a sok embert itt körülöttünk, akik félnek, mert nem tudnak megélni. Nézd azt a sok harcost, kiknek szeme ragyog vitézségtől s nézd azt a sok sápadt arcot itt minálunk, kik rettegnek attól, ami borzasztót hoz nekik a közel jövő, – talán már a holnap! Mindez úgy illik egymásra, mint a fény s az árny! De azért itthon is tüzes, nagy érzések lobognak s erőfeszítések ébresztik az öntudatot s egyesítenek szegényt és gazdagot. Mindnyájan egységesen érző s küzdő, veszedelemben forgó s győzni akaró nép és nemzet vagyunk. Tisztán látjuk a közös, nagy veszedelmet, mely fiainkat a harcoknak, minket a szeretetnek s a veszteségeknek hősiességére int! Keresztúton járunk s döntés előtt állunk: azért e világtörténeti benyomásoktól, az idők megnehezedett járásától most kell kinyílnia lelkünknek. Ami heve van, annak most kell kigyúlnia, ami világossága, annak most kell fölragyognia; most, most kell kisugároznia összes hevét, erejét s áldását a magyarságnak. Ami lélek van bennük dicső szentjeinkből, ami temperamentum hőseinkből s türelem s áldozatkészség hírneves s névtelen vértanúinkból, annak a lelki nagyság, a gyakorlati szeretet, a részvét és erő kinyilatkoztatásaiban most kell magát bemutatnia! S hogy ez legyen, hogy a lélek így bontakozzék s a szellemi reakció a nagy megpróbáltatásokban

így támadjon s így emeljen föl minket hivatásunk magaslatára: azért jöttünk ide; ide Szt. István bazilikájába, a mi apostolunk, pátriárkánk, szentünk misztikus fényeket szóró oltára elé! Eljöttünk, mert szeretnénk a lelkével érintkezni s szeretnők megtudni, mi mondani valója van nekünk!

Midőn a nagy idők nagy lelkét s hozzánk méltó érzületét keresem, akkor úgy látom, hogy annak az isteni fénynek első sugara magáról Szent István dicső alakjáról vetődik lelkünkbe. *Ez a fény a magyar nép történeti missziójának a meglátása.* Mi hisszük, hogy Istennek szándékai vannak emberekkel s nemzetekkel, s hogy a gondviselés kijelöli helyüket. A magyar nemzetet is ide vezényelte: évezred óta a keresztény kultúra bástyájává rendelte s ékül verte a déli s északi szlávtság közé. Számra nézve a magyart a nagy nemzetek messze túlhaladják, de bástyának ez a szám is elég; az ék, melyet népkolosszusok közé vert az Úr, maga nem kolosszus, de éknek erős és kemény, s már ezer éve, hogy kitart és nem rozsdásodik. Most pedig úgy látszik, hogy a nemzetnek a nagy hivatást megint teljesítenie, s az isten gondolatait valóra kell váltania most megindult a föld, s a népek harca nekivágott ismét a bástyának, s az északi kolosszus ránehezedett az egyensúlyt tartó ékre. Bírja-e a terhet, győzi-e a harcot, állja-e még az ezredéves hivatást?! íme, itt a próba, terherpróbája az éknek, tűzpróbája a nemzet erejének s áldozatkészségének István király márványalakja meglelevenedik előttünk: ajkain a nemzeti hivatás kiáltó szóvá, nagy történeti hívássá lesz, s Isten és a

világ előtt nyilvánvalóvá kell lennie, áll-e még a magyar nemzet régi, európai hivatásának magaslatán.

S a magyar nemzet érzi az idők e jelentőségét, saját áldozatos hivatásának súlyát, de dicsőségét is. Érzi vértanúi hivatását, mert jóllehet hazájáért és szabadságáért is küzd, de voltaképp e küzdelmet nagyobb, általánosabb érdekért vívja. Nem harcol önzésből, nem hiú foglalási s terjeszkedési vágyból. Neki nincs mit foglalnia; hazája elég neki s „hazát kíván s hazáért ver szíve.” Nem harcol zsarnoki ösztönök szolgálatában s a lelkesedés ritmusát nem ütik hátráa kancsukával. Nem harcol kalmár-pénzvágyból; nem azért, hogy szipolyozzon Indiákat s gyarmatokat. Nem ámtja magát birodalmi nagyság ábrándjaival; a magyar rónák nem álmodnak viláгурalomról s ha játszik is rajtuk délibáb, az sohasem tükröz dreadnoughtokat s negyvenkét centiméteres mozsarakat. Nem irigylí senkiét; nem kívánja a másét. Ha tehát mégis küzdelem s vívódás az élete, – ha szinte elvérzik százados harcokban, – ha ma is élet-halálharcot vív: akkor méltán mondhatom, hogy azt elsősorban nem magáért vívja, hogy azt nem a rögért, nem a földért, hanem e nagy rendeltetésért állja. Vívja azért, mert határőr azon a mesgyén, hol szabadság néz farkasszemet barbársággal, vívja azért, mert hazája az a geológiai medence, hol az ázsiai zsarnokság nehéz felhői zivatarban tornyosulnak s ütközésük villámokat vált ki, vívja azért, mert e haza a kultúrának az a barázdája, ahol az önkény, mely Európát föl akarja szántani, ekéjét leereszti;

vívja tehát, mindent összefoglalva, végre is azért, mert *vértanúi nemzet*. Tényleg az Istennek nemcsak vértanúi, hanem vértanú-népei is vannak. S ilyen vértanú-nép a magyar nemzet. A vértanúnak eszményei, hite s nagy reményei vannak, de harc és szorongatás az élete s hivatása az, hogy vérét adja a Fölségesért. A látnók vízióban látja Krisztus vértanúit, amint tündöklő fehér ruhában, kezükben pálmával mennek s vonulnak az „áldozatos bárány* trónja előtt s kérdésére, hogy kik ezek, azt a feleletet kapja: „ezek azok, akik nagy szorongatásból jönnek s megmosták ruhájokat a bárány vérében.” Minden léleknek, mely az élet pálmáját akarja elnyerni, valamiképpen meg kell tisztulnia Krisztus vérében: de a vértanúi nemzeteknek tisztára s tündöklő fehérre saját vérükben kell megmosniok ruhájukat; akkor azután pálmával kezükben vonulnak el a világítélet bírójának trónja előtt s megnyerik tőle az örök élet koszorúját.

Saját vérében megmosva, tündöklő fehérben, pálmával kezében látom én Magyarországot!

Az ilyen hivatás nehéz, az ilyen harc kemény; sokba kerül. Kerül könybe, vérbe, végleges megfeszülésbe, – de kerüljön bármibe, meg kell neki felelnünk. *S meg fogunk neki felelni, ha az isteni hivatásnak s a nemzet gondviselészerű feladatának nagy hite éleszt minket.* Meg fogunk neki felelni, ha hisszük, hogy Isten állított minket ide, ő, ki világot teremt s a nemzetek s országok sorsát igazítja. Neki szolgálunk, míg vagyunk, s e szolgálat a nemzeti létnek világtörténelmi értelme. A te létedé is, édes hazám, Magyarország. Ez isteni hit-

ben ennek a sokat szenvedett nemzetnek legsötétebb korszakai is kitüzesednek a gondviselő Isten villámaitól; áldozatos történelmünk éjszakáiban csillagok gyúlnak ki s fölragyog annak a nagy szolgálatnak eszményisége, melyet a nemzet győzelmeiben épp úgy, mint letöréseiben tesz az emberiségnek. Ilyenkor az a Magyarország, bár vérzik, de ragyogó, villámló vértetben nyújtja ki hősi alakját, megkongatja pajzsát, megvillogtatja kardját és tiszteleg a népek harcát intéző isteni Fölségnek; ajkain hangzik imája: „Uram, ahogy Te akarsz, úgy legyen. Ahogy Te parancsolod, úgy teszek; áldozok is, kitartok is, s ha letörök, becsülettel török le s karjaidba esem, mint kit szolgálataiért meg akarsz jutalmazni.”

De úgy-e, nekünk nemcsak felséges világtörténeti perspektívákra, hanem első sorban jelenvaló feladataink közt lelkes hitre, küzdelmeink megvívására s keresztjeink elviselésére, lélekre s törhetetlen bizalomra van szükségünk. Lehetséges, hogy azt fogjátok nekem mondani: büszkék vagyunk a nemzet világtörténeti missziójára, s bizonyára az is fokozza öntudatunkat; de ez a fölség szinte dermesztőleg hat reánk, s e nagy gondolatoktól fázósan borzongunk. Mi itt emésztő aggodalomban s bánatban élünk; sokat veszítettünk s fáj a szívünk; minket ezer halál képe környez és százezer özvegy s árva sír körülöttünk; adj hát érzéseket, melyektől meleg lesz a szívünk, s melyekből e küzdelmes életre erőt, hitet s bizalmat meríthetünk. Éreztesd meg velünk, hogy *velünk van az Isten, s hogy szeret s el nem hagy, s hogy a lelkét*

lehel belénk, hogy mi is szeressünk s segítsünk másokat

S mikor e nekünk való meleg érzéseket keresem, ugyan merre venném utamat, ha nem Krisztus felé, – feléje, ki út is, világosság is – ki utamat tapossa s elöl jár rajta s világít nekem? Tőle tudom, hogy Isten szeret s nem szabad kételkednem szeretetéről soha, csatatereken sem, lövészárkokban sem, tömegsírok előtt sem, elsötétült lelkem éjszakáiban sem, akkor sem, mikor a Miatyánkos ajkak ösztönszerűen panaszra nyílnának s azt sóhajtanák: én Istenem, én Istenem, miért hagyta el engem?

A nemzetek sorsáról az Evangéliumnak nincs kinyilatkoztatása, de van az egyes emberéről s ez a kinyilatkoztatás, amely rövid, oly beszédes; igazi evangélium vagyis jó hír, hír arról, hogy bármi legyen velem, szeret az Isten. Szeret nemcsak rózsás utakon, hanem keresztutakon is, szeret mindig. Ez utóbbit ugyan mi nem értjük, mert mi nem így tennénk; mi azokra, kiket szeretünk, szenvedést nem bocsátanánk. Lelki szemeink előtt elvonulnak az özvegyek és árvák, – ah, azt mi nem így tennők; özvegységbe, árvaságba mi senkit sem döntenénk; szemeink előtt elvonulnak a sebesültek, a bénák sa nyomorékok, ah, ezt mi nem így tennők; mi az életet így nem nyomorítanók; lelkünk előtt föltárnak a harcterek borzalmai, a lövészárkok, a tömegsírok, ah, ezt mi nem így tennők; mindennek még az árnyéka is kegyetlenség és iszony nekünk! Ah, jól tudom, ez mind nem emberi gondolat, nem emberi érzet! Emberi gondolataink gyertya-

világát ez a szélvész kioltja, szívünk húrjait ez a vaskéz elpattantja, idegeink gyöngye vezetékek, melyek elégnék, ha az ég villámaint eresztjük beléjük. Mit csináljunk hát az érthetetlen, végtelen Istenivel? *Meneküljünk az Ő Fiának, a mi Urunknak gondolataihoz.* Ő mondja: szeret titeket az Isten, megszámlálta hajatok szárait; egy hajsza sem esik le fejetekről Atyátok tudta nélkül.

Lehet, hogy leesik fejetek; lehet, hogy vértanúságra rendelt titeket; de hát az nem jelent annyit, hogy pusztulásra rendelt; az nem jelent annyit, hogy pocsékká tör össze; hanem annyit, hogy királyi lelkek vagytok, hasonlók hozzá, kit szintén kereszten s szenvedésben dicsőített meg. Ez az ő stílusa; ez az a nem-emberi, mert isteni szándék, lehet, hogy nehéz utakra állított, úttalan utakra, melyek harcokba, lövészárkokba, tömegsírokba s vezetnek; de hát azok az utak csak vezetnek arra, de nem végződnek ott, mert voltaképpen hozzá vezetnek. S ezeken az utakon mentek sokan s nem a legrosszabbak s mentek a legdicsőbbek is. S mi, a vértanuk unokái, testvérei s jegyesei hogyan álljunk az Istenlátogatás e nehéz és sötét utjain? Emelkedjünk fel a hitnek nagy gondolataihoz I Ne okoskodjunk, ne kételkedjünk, hanem tegyünk; tegyük azt, ami a legnagyobb s leglelkibb tett az élet nagy nehéz megpróbáltatásaiban; tegyük azt, amit a világosság tesz a sötétséggel, – szétosztatja – a szépség a káósszal, – alakítja – a jóság a gonosszal, – legyőzi. – Krisztus akarja, hogy a látogatás s a megpróbáltatás napjaiban égő fákllyákkal álljunk s várjuk s üdvözöljük az

Urát. Az égő fáklya a hit s a szeretet s ha ez megvan bennünk, akkor az éjszaka is valamiképpen mennyországá válik. Az éjszaka is mennyország, ha Istent váró lélek van benne. Hasonló – mondja az Úr – a mennyek országa a tíz nyoszolyólányhoz, kik éjben állnak s a jegyespárt várják. Öt közülük oktalan volt, kinek nem volt helyén a lelke s saját kurtalélekzetű gondolataiba gabajodott bele; botránkozott s nem értette, minek a gond s a virrasztó aggodalom; lélek-lámpásuk kialudt s az izzó kanóc csak büzt s fojtó szagot terjesztett. Hát bizony az ilyenek nem értik meg Istent, azt az Istent, ki nemcsak napsugárba, hanem éjbe is öltözködik, ki nemcsak cirógat, hanem áldozatokat is kíván. Nem értik, hogy a gondviselés útjai nem ragaszkodásaink s félelmeink szerint igazodnak s hogy nem a mi gondolatainkhoz kell szabni a Végtelent, hanem megfordítva, a mi gondolatainkat kell szabnunk ő hozzá.

Ez lesz a mi világosságunk s a mi győzelmünk is, ha mondjuk: „Uram, Te adsz gyermeket s adsz anyai szeretetet; de Te drágább vagy gyermeknél s édesebb az édesanyánál s kívánod, hogy a gyermek tudjon elszakadni érted anyjától s az anya gyermekétől s ne zúgolódjának, hanem higyjék, hogy így bírják csak igazán egymást. – Te vezetsz egymáshoz jegyeseket s amit te összekötsz, azt akarod, hogy ember el ne válassza; de Te szerelmesebb vagy minden jegyesnél s gyengédebb bármely menyasszonynál s Te azt kívánod, hogy tudjanak elszakadni a halálban s ne zúgolódjának, hanem higyjék, hogy így akadnak végleg egymásra. – Te

kötsz össze embereket a barátság s testvériség kötelékeivel, de szét is szakítod e kötelékeit a testi embernek s ugyanakkor azonban azt kívánod* hogy az ember áldozatait bizvást hozza, örömeit s bánatát Benned élje át s higgye erősen, hogy semmit sem veszett el végleg s hogy boldogságát s övéit is Benned megtalálja.

Ez az az erő és vigasz, melyet a világ nem adhat.

De van még egy hatalmas érzés, melynek át kell járnia minket, hogy a nagy, küzdelmes időknek megfelelő lelki nagyság mértékét megüssük s ez az érzés *a gyámolító, könyörületes szeretet*. Szeretnünk kell, szeretnünk jobban, mint eddig; szeretnünk kell többeket, mint amennyit szeretünk eddig; szeretnünk kell forrón, lángolón ezt az egész vérző, szenvedő nemzetet. *De erre a Szentlélek kiáradása, erre isteni szeretet kell a szívekbe*. A szeretet a legnagyobb jó; Istenből származik, de szívünkön át árad a világra. A gabona, a gyümölcs a földből, a víz forrásokból fakad; a szeretet pedig a szívekből. Ha nincs elég szeretet a földön, akkor nemesítsük szíveinket, kapcsolódjunk a Szentlélekkel; kérjük őt s törekedjünk, hogy orgánumaivá, szerető lelkeké lehessünk s meglátjátok, hogy több szeretet lesz a földön. Humanizmus, filantrópia az csak talajvíz, fertőzött víz; ássatok a mélybe, az Istenségbe, ott vannak az igazi szeretetnek forrásai.

Kevés a szeretet? Sok a kapzsiság, az önzés? Gyilkolják egymást az emberek? Kellene új szellem, kellene világmegújulás? Ha ez kell, ezt Krisztus már meghozta nekünk! S hál Istennek, mi aka-

runk szeretni! Mily kiáradását látjuk most mindenfelé annak a gyógyító, gyámolító, bajt s gondot enyhítő szeretetnek! Mily közel állnak most hozzánk mindazok, akiket máskor tekintetbe sem vettünk s akik mellett elmentünk, mintha idegen városban jártunk volna, ahol senkit sem ismerünk. Eddig az utca idegenszerűségével jártunk-keltünk köztük, most meg az utcára is ki visszük az otthon melegét. Bárkivel találkozunk is, úgy nézünk rá, mintha rokonunk, ismerősünk, mintha a miénk volna. Így nézzük ezeket a mi népfelkelőinket, kiket kísér feleségük, rokonságuk, kik karjaikra emelik s úgy viszik az utcán apró gyermekeiket; meglátszik rajtuk, hogy édesapák s nehéz megválniuk ez édes cseppségektől! Nézzük őket, amint felszállnak a koszorús, bokrétás vonatokra s úgy indulnak, hogy sokak szíve szakad bele, kik könnyes szemmel néznek s integetnek utánuk. S mikor azután megjönnek sebesülten vagy betegen, no meg ha meg nem jönnek, mert elmentek végleg: ó de mennyire érezzük akkor, hogy ezek igazán a mieink, sőt hogy egyek velünk!

Egyek velünk, mert egygé forrasztott minket velük az élet-halálharc heve; mert egybe kalapált minket az a nagy kalapács, mely országokat, trónokat, határköveket, várakat tör össze. A háború kalapácsa kikalapálta belőlünk a hideg földi érzést, a gőgöt, a részvétlenséget, az idegenséget, az önzést s belénk kalapálta az összetartásnak, a törhetetlenségnek, az egységnek lelkét s attól tudunk részvétellel lenni, szeretni, könyörülni s ellágyulni. E kalapácsnak ütéseitől nem leszünk keményeb-

bek, hanem lágyabbak. „Landgraf, werde hart”, mondogatta az a mesebeli thüringiai kovács, miközben kalapálta a szikrázó vasat s a lelke vágyát s elkieseredését kalapálta bele a nép fosztogatói s sanyargatói, a rablólovagok ellen; de a harcok kalapácsa nem érzést kalapál belénk; azt, hogy „Bruder, Schwester, werde weich”; érezték át, hogy mivel tartoztok azoknak, kik vért s életet adtak, azoknak, kik özvegyeiket, árváikat hagyták rátok. Áldozataikban, szenvedéseikben s halálukban nemcsak az otthon képe, hanem az irgalmas szívek szeretetének reménye vigasztalta őket. Remélték, hogy el nem hagyjuk övéiket. Hát nem is hagyjuk el! Elvárja azt tőlünk az a szeretet, mely magát nem kímélte, hanem ezer meg ezer sebbel és halállal biztosította számunkra az életet, az otthont, a hazát. Azért lett ez mind megint a mienk, hogy megosszuk azokkal, kiknek özvegyeikben, árváikban adósai lettünk.

Erre a nagyságra szert kell tennünk; e nagy kötelességnek meg kell felelnünk: méltókká kell lennünk Krisztushoz, hazánkhoz, vértanúinkhoz s önmagunkhoz. *Emléket kell állítanunk sírjaikra, a legszebb emléket, a szeretetet; szeretetet, mely nem feled, mely semmit se sokai abból, amit már tett, hanem többet akar, – mely enyhíteni akar minden nyomort, hegeszteni minden sebet, mely ki akarja mutatni, hogy akik véreztek s meghaltak, nem véreztek s nem haltak meg hiába, hanem oly nemzetért, mely érdemes rá, mert viszonzszeret. Szeretetünk csak viszonzás, de legyen benne annyi mélység, annyi bensőség, annyi áldozatkészség,*

amennyit kiválthat lelkünkben a múlt, – a harcok heve, – a jelen, – a nagy veszedelem – s a jövő, – az a győzhetetlen remény, hogy amely nemzet megbecsüli magát vértanúinak, sebesültjeinek, a hazáért elhaltak özvegyeinek s árváinak gondviselő szeretetében, az bűneiért s hibáiért eleget tesz s magának életet biztosít. „Mebűnhötte már e nép a multat s jövendőt” – énekeljük a Himnuszban; igen, megbűnhötte a multat küzdelmeiben s szenvedéseiben; de gondoljuk hozzá s higyjünk benne, hogy kiérdemli s biztosítja magának a jövendőt *szeretete* által, mellyel Istent az emberben s embert az Istenben egységesen s osztatlanul szeret! Szeressünk, hogy éljünk!

Hajnalodik-e már?

Nagy idők nemcsak nagy embereket szoktak föléptetni, hanem fölébresztik az új világok vágyát is, mely főleg az ilyen nagy világháborúban, amilyen a mostani, meg is látja már annak a jobb kornak piros – vérpiros – hajnalhasadását. Új világok megteremtésére úgyis tettek kellenének s van-e nagyobb tett, mint az ilyen világesemény?! Jó ideje már a filozofikus gondolkozás is a tetre, a cselekvésre volt beállítva s a pragmatizmusban s a „philosophie de l'action” mindennemű kiadásában hirdette a cselekvésnek mindent meghaladó jelentőségét s a nagy közönséget is úgy hangolta, hogy a modern élet problémáit ne teóriákkal, hanem cselekvéssel oldogassa. Fokozta ez irányzatot a gazdasági állapotok feszültsége és kínja, mely a túrheteretlen helyzet katasztrófájától, vagyis egy nagy tettől várta az új viszonyok kialakulását. Azért szinte a közhangulatnak adott kifejezést az egyik modern mozgalom képviselője, mikor azt mondta: „teóriákkal s megsóhajtásokkal már tor-
kig vagyunk; most végre ütött a cselekvés órája.” S gondolom, hogy a vérmes reményeket tápláló ember átlag mindig úgy érez, mint a békemozgalom egyik jelese, mikor azt írja: „ez a kor nagy,

ünnepszámba jövő idő, nemcsak azért, mert most lépünk át egyik századból a másikba, hanem azért, mert most válunk meg az egyik világnézlettől, hogy más, jobb felfogáshoz szegődjünk. Fontos, nagy idő ez nemkülönben azért is, mert most voltaképpen civilizációt cserélünk. Ez az a korszak, mikor a régi rend, tévelyének s bűneinek ónsulya alatt elmerül az enyészet mélységeibe, – mikor az emberi társadalom lelkiismerete új öntudati tartalomra ébred, hogy üdvösségét biztosítsa s a fenyegető végveszedelemtől szabaduljon.” (Die Haager Friedensconferenz-Tagebuchblätter von Bertha v. Suttner XXL). így írtak s beszéltek már 1899-ben W. T. Stead, Bertha v. Suttner, Bourgois, d’Estrournelles s legtöbben a diplomaták közül, kiket a különböző államok küldtek Hágába a békekonferenciára, még pedig... II. Miklós cár fölszólítására. Hát a békéből ugyan semmi sem lett, sőt a békecár „cselekvése” oly háborút zúdított Európa, sőt az egész világ fejére, mely ugyancsak fálnak állított minden teóriát és fohászkodást, de azért új korszakot, melyben új kultúrába s új civilizációba kellene átlépnünk, aligha hozott ránk. Ellenkezőleg nem tör-e ki épp ilyenkor az emberből a keserves fohászkodás, hogy bizony az az „örök béke” is alighanem csak tévely- s illúzió-számba jön s hogy az sem egyéb, mint a jószív-inspirálta, de irreális ötlet; sőt, hogyha van egyáltalában álomlátás s irreális vágyakozás a világfejlődés körül, ha vannak folyton fakadó, de ugyancsak folyton hervadó „theories and wishes,” akkor mindenekelőtt az örök béke gondolata is ilyen s épp a cselekvés embere látja

meg az intuíció világosságával azt, hogy ugyan-csak messze lehetünk még attól a korszaktól, mikor majd nem egyik századból a másikba, hanem egyik kultúrából a másikba lépünk s mikor majd nem divatot, hanem igazán civilizációt cserélünk.

S erre szeretnék rámutatni néhány reflexióval, s szeretném egyszersmind kiemelni az okát annak, hogy ugyan miért vagyunk hát még oly messze attól az új világtól, mely egyszersmind lehetőleg háborútlan világ lenne. Erre való kiindulási pontul szívesen fogadom el az „akció” s a világbéke utópistáinak gondolatát, hogy a jobb kor s a háborútlan történelem csak új kultúra s új civilizáció kíséretében léphet a világba. Mindenesetre, az általános béke csak folyomány, csak szimptóma és berendezkedés lehet, melyet voltaképpen az az új Kultúra hordozna. Ez a *kultúra* lenne a *szellemi világ, a világnézet, a hit és érzés világa*, melynek társadalmi, állami s nemzetközi berendezkedése biztosítaná azután a tartós, mondjuk, az örök fűcékét. Sajnos, azonban – s ez az én tézisem – a kultúra ezidőszerint valami új stádiumba nem lépett, sőt többet mondok, abba mindaddig, míg a maga *világnézeti főproblémaival tisztába nem jön* s míg – ami más lapra tartozik – a testvériséget biztosító gazdasági egyensúlyát meg nem alapítja, egyáltalában nem léphet.

Új kultúrához – mondjuk – új kulturális ki-lendüléshez manapság éppen az ember harmóniáját s a világ életközösségét előmozdító erők térfoglalására volna szükség. Már pedig hol vannak ezek az új – harmóniát s közösséget teremtő– elvek,

melyek az embert önmagában egységessé s ezáltal erőssé tennék s melyek őt ugyanakkor egy felsőbb egységbe, társadalmi s nemzeti organizmusba állítanák bele s melyek az egyenjogú organizmusok és a magasabb értékek tisztelete révén megóvnák az irracionális erőszak benyúlásaitól? Emelkedtek-e már uralomra ez elvek s jegecesedik-e már szerintük a szellemi s annak nyomában a társadalmi, a gazdasági s politikai élet? Őszintén szólva, ez elvek nyomaira ugyan akadunk, de a nyom igazán még csak program, még csak irányzat, mely küzdelmet s munkát igen, de érvényesülést ezidő szerint még nem jelent.

Kultúránkból mindenekelőtt hiányzanak a belső, a külső egység s szervezettség s az egyéniség egyöntetűségének motívumai, vagy legalább is ezek gyöngültek meg benne nagyon. Mi még mindig a túlzó individualizmus s a belőle folyó szubjektivizmus elvével vajúdjunk s nem tudunk vele végezni. Ez az irányzat ugyan adott több szabadságot, amire szükség is volt, – kifejlesztette az egyén tehetségeit is s sok jót teremtett a tudományban s a szociális alakulások terén: de a túlzott szabadság által elvesztettük *a belső, szép formák méreteit s önmagunkban, lelki világunkban lettünk fegyelmezetlenek és szertelenek.* Minél nagyobb sikerrel kezelte s idomította az ember a külvilágot, annál szerencsétlenebb művésze lett épp a szép, a harmonikus egyéniség kialakításának. Meglepő tény, de való igaz, hogy a modern fejlődésben az élet s az értékek súlypontja az egyéniséget alkotó s értékeit elsősorban megalapító s hordozó, belső

világból átcsúszott a dermedt formáknak világába, legyenek azok akár fogalmak, tehát az ismeretnek, akár külső formák, tehát a technikának s a civilizációnak világa. Az ember, dacára az individualizmus elveinek s irányzatának, egyre kevésbé individuum, hanem inkább csak típus s éppen individualista hajlamai miatt most úgy fest, mint valaki, aki maga csúnya, de szép szobrokat farag vagy aki maga beteg, de az egészség s szépség recipéit írja. Házat épít, de magának nincs otthona; fölséges operákat s énekeket szerez, de egyénisége nem rezonál e harmóniáktól. A modern ember akar szép individualitást alakítani, de oly szerencsétlen művész, ki önmagával cáfol rá összes ideáljaira.

Ez a szubjektivizmus áttörte a középkori objektivizmust s az akkor uralkodó s lelkeket egyéniségekké formálni tudó nagy hitet s ezáltal az embert a belső meg-nem-állapodás s a szétszakadás diszharmóniájába sodorta. Modern kultúránk pedig nem találta meg az egyéniség belső világának új kulcsát, másrészt meg még nem tért vissza az egységesség stílusának nagy motívumaihoz, melyeket a hit s a vallás ad. Manapság is folyton világnézeti problémákkal küzködünk, melyek meg-megrengetik lelki egyensúlyunkat. Igaz, hogy az objektív kultúra – így nevezem a pozitív ismereteket – nagyot haladt, sőt óriási mérveket öltött, ugyanakkor azonban zavaró feszültség támadt a modern ember lelkében, nem annyira a folyton haladó ismereteknek adatai s a régi világkép közt – hiszen ezt az ellentétet könnyű kikorrigálni, – mint inkább a tudás s a régi nézetekhez alkalmazkodó,

bár velük nem azonos vallási s erkölcsi fogalmak s érzések közt. S valamint ennek következtében az ember önmagában nem egész s nem egységes, úgy embert emberhez sem kötnek valami különösen erős kötelékek. Manapság sem tettünk szert valami különös testvérülésre s közösségre s nem tettünk szert a közvetetten érdekeken túl emelkedő összeköttetésekre sem. Minden állam egy-egy politikai s gazdasági egység, de telítve a kapitalista terjeszkedés vágyával, mely foglalni akar, gyarmatokra vágyik s világháborúba sodorható s melynek szembeötlő pszichológiai jellegét Bebel Ágost így jellemezte: „das ist der Kampf um den Futterplatz”.

A modern kultúra készületlenségét mutatja a nagy zűrzavar a metafizika terén is. A természettudományos ismereteken kívül már csak kellene az embernek kapcsolódások a végtelen nagy valóságba s éppen azért szükséges, *hogy a világnézetenek legyen misztikus, tehát vallásos orientációját* Ebből azonban, sajnos, még kevés van. A mai emberek még nagyon kevésbé vannak, vagy már nincsenek ránevelve arra, hogy magukat új világok kikezdésének tekintsék s előkelőségüket épp abban keressék, hogy új szellemi világot hordoznak magukban, mely nemcsak vetülete a fizikai világnak, nemcsak árnyéka a miliónek, mely nemcsak szép vagy diszharmonikus lenyomata a történelemnek, aszerint, amint jog s igazság, vagy erőszak és szenvedés váltakozik fölötte, hanem amely magasabb s örök motívumok szerint kialakított lelkiség.

A transcendentális mélységek fénye egyáltalában nem ragyog fel a mi ideáljainkon; sőt ellenkezőleg a modern kultúra egyik jellege épp a mély vallásosság tűnése. Átlag még uralkodik a nézet, hogy a természettudomány a vallást legyőzte s hogy teljesen kielégítő világnézetet nyújt. Igaz, hogy mindez csak szóbeszéd és nézet, de azért a kétely divatja mégis megzavarja a miszticizmus felé gravitálni akaró gondolatot s a kultúrát újabb s igazabb ideálokhoz nem juttatja.

E ponton ugyancsak nagy a készületlensége s befejezetlensége a modern kultúrának s sokat kell azon dolgoznunk, hogy a modern léleknek elváltozott, de tényleges igényei s életirányai ne állíttassanak a vallásossággal szembe; mert ez azután végzetes félreértés volna. A mi teológusaink rendszeren még nem veszik kellőleg figyelembe az értékelések pszichológiáját, nem veszik tekintetbe, vagy legalább nem értékelik eléggé azt a körülményt, hogy időnként új értékelések jelentkeznek a lelkekben s a sajátos szimpátiák nyilvánulnak egyik-másik irányban. Ilyen például a földi élet értékeinek nagyobb méltatása; ilyen a munkának az a fölfogása, hogy az nemcsak szükségesség, nemcsak kötelesség, hanem méltóság is s hogy ezáltal résztveszünk a világ s az emberiség fejlesztésében s az Istennek világtörténelmi napszámában ilyen az a fölfogás, mely az egész emberi életet az isteni akarat teljesítésének nézi, melynél fogva az ember nem akar a világtól elvonulni s nem akarja az életet gyöngíteni, tehetségeit parlagon hevertetni, hanem azt gondolja, hogy a világelemben való résztvevés is isteni; ilyen

vége az a törekvés, mely a világot az Istennel szoros kapcsolatba akarja hozni; nem nézi az Istent extramundanus Dominusnak, hanem szervesen köti egybe az isten transcendenciáját az immanenciával. Mindezeket az értékeket el kell fogadnunk s az új világ színterén tekintetbe kell vennünk az új ember érzéseit s hajlamait s a csinált akadályokat, melyek csakis onnan származnak, hogy eddig nem így gondolkoztak, el kell háritanunk. Főleg pedig mindig szem előtt kell tartanunk azt, hogy értelmi kategóriánkat a végtelen valóság meghaladja s hogy épp azért fogalmainkat az isteni életre csak analógiái értelemben alkalmazhatjuk. Bármennyire haladjon is a tudás s az érzés, ezt az immanens korlátot a lélek önmagában hordozza, de épp ezért van szabad kilátása a vallás s a miszticizmus felé. Mert lehetséges-e tengerpart tenger nélkül? S hasonlóképpen: lehetséges-e az emberi, tehát a relatív s korlátolt lét, az abszolútra s a végtelenre való kilátás nélkül? A lélek okvetlenül észreveszi e kilátást, hacsak készakarva nem hunyja be szemét s ugyancsak élvezi is e fölséges kilátást, mihelyt igazi emberségének öntudatára jut s annak ismeri fel magát, aminek lennie kell.

Még egy más hiányt is fődözünk fel lelki világunkban *s ez a blazírt vonás kultúránk arculatán, mely az élet értéktelenségének, a kedvetlenség s kellettenségnek vetülete.* Csodálatos dolog s szinte ellentmondásnak látszik s mégis tagadhatatlan, hogy sajátos ellentét fejlődik ki az objektív kultúra s e kultúrát megteremtő individualizmus közt. Mintha ez az individualizmus az objektív kultúra meg-

teremtésében kiadná erejét s nem jutna már belőle a többire, arra a többire, ami voltaképpen a legfőbb mű, a szép, nemes individualitás kialakítása volna. Ezt az ellentétet könnyű észrevenni. Az individuum ugyanis az értelmi munka által megteremti a tudományt, formulázza a törvényeket, általános kategóriákba osztja be a fölértett valóságot s folyton nagyobb s nagyobb értelmi kincseket, de végre is közös s személytelen értékeket állít be a világba. Már ezt a fejlesztést sem győzi az egyes ember, ha csak részletmunkát nem folytat s ha a tudomány egyre szélesbülő mezőit nem parcellázza. E parcellákon élnek s dolgoznak a , specialisták – csupa kispap s törpe-birtokos – kiknek parcellái annál inkább keskenyülnek, minél jobban tágul a tudás világa.

A kultúra e folyamata kétféleképpen veszélyezteti az erős, az eredeti individualitást. *Először azért, hogy a lét súlypontját az értelmi munkába csúsztatja s a személytelen elemet a személyes, egyéni élet fölé emeli; másodszer azért, hogy az exakt tudás szellemtelenségével az egyéni létnek fogalmakkal ki nem meríthető valóságát, a személyes élet, az önmagából való kiindulást érzésben s akarásban, a konkrétnek megérzését, a cselekvést s az alakítást gyöngíti.*

Ami az elsőt illeti, legnagyobb gyengéje ennek a kultúrának az az intellektualista mámor, mely elfelejti, hogy az életet fogalmakkal ki nem merítheti, bármennyire fokozza is s fejlessze is a tudományt. A fölvilágosodott ember éppen az a szerény ember, az, ki a valóságot önmagánál végtelenül

nagyobbnak tartja. Értelme csak lámpás; azzal világít magának, megvilágítja útját, de napvilágot nem gyújt ki vele! Az „irracionale” mindig nagy hatalom lesz s azt nem megérteni kell – mit ért rajta, mikor érthetetlen, – hanem azzal számolni kell, azt, mint nagy, hatalmas tényezőt bele kell állítani a világba, hogy a szép, isteni élet egyenlete megoldható legyen. Hogy másra ki ne térjek, nem mutatja-e az a körülmény, hogy az ilyen világháború lehetséges, sőt hogy szinte kikerülhetetlen, az irracionális elemnek szerepét a világtörténelemben s nem bizonyítja-e fényesen az érthetetlen elemektől való elvonatkozás lehetetlenségét? Az emberiség, úgy látszik, nem arra a következtetésre jön, hogy a háború szégyen, hanem hogy kiszámíthatatlan eshetőség, melyben az erő dönt. Igaz, hogy ellenkezik döntésre érzéseinkkel; igaz, hogy keménység s kegyetlenség; de hisz van az életben másféle keménység s kegyetlenségből is elég, főleg ha a gazdasági fejlődés szívtelenségeire, s az élet bajaira s szenvedéseire gondolunk. Szent igaz, hogy a természet nem szentimentális, s hogy a dolgok folyása nem veszi kritériumait az érzésből» Még azoknak nézetét sem utasíthatjuk vissza, kik azt gondolják, hogy a világ a maga alaptendenciáiban olyan lesz ezentúl is, amilyen volt eddig s ez alaptendenciák közé sorozzák az emberi érzést meghaladó, sőt azzal ellenkező, irracionális hatalmakat s szükségességeket. Ezek az elemek éppúgy szerepelnek az isteni világtervben, mint a legfinomabb érzés-inspirálta emberi élet és tevékenység.

Ami a modern kultúra másik nehézségét illeti,

az abban áll, hogy az egyoldalúan értelmi s épp-azért nem-igaz beállítás akadályozza az embernek s az emberi életnek harmonikus s boldogabb fejlődését s inkább intellektualistákat, mint intelligens embereket nevel. Jól mondja erre nézve Paul Bourget: „Ce mot (intellectuel) nest pas synonyme dintelligent. Il suppose une hypertrophie, un manque dadaption entre la culture cérébrale et le milieu.” (Les Moreau-Janville.) Ez a kultúra egy szervet s benne egy csapot fejleszt ki. Finomítja az agyvelőt, de fogyasztja az idegerőt; túltáplálja az agykaréjokat a harmonikus, erős szervezet rovására. Az ilyen egyedben túlteng a tükröző s a valóságot fogalmi képekben reprodukáló tevékenység. A tudományos fogalmi raktározás háttérbe szorítja az eredeti, meleg, friss életfakadást, mely az érzésben, a vallásban, az erkölcsben, a művészetben s az élet öntudatos alakításában mint eredeti s sajátos tevékenység jelentkezik. Innen van az egyéninek tünése s az általános nivellálás s kaptafárahúzás úgy az egyes embereket, mint a nagy nemzetegyedeket véve.

Ennek az ellentétnek a csinált s a való élet közt méltó hasonmása az a csúnya aránytalanság is az agyvelőbeli s a testi kultúra közt! Mily művelt agyvelőket s mily elhanyagolt, csúnya, egészségtelen testeket látunk! S ugyanilyen az az éktelen aránytalanság, mely az emberi élet s a butító s minden egyéniséget csírájában fojtogató bürokratikus s gazdasági tevékenység közt tapasztalható, hogy az egyik csak betűkkel s számokkal s fogalmakkal, a másik csak cipőfelsőrészek varrásával vagy gyapjú s lenszálak eligazításával, szegeléssel vagy

gépolajozással s mázolásal foglalkozik. Ez mind egyensúly-hiány és diszharmónia; mind aránytalanság és csúfság, melyben kimerül s elfajul az egyéniség, elfogy a lelke s eltorzul a teste s az egész ember bágyadt, fáradt s kedvetlen lesz.

Új, kulturális kiindulásokhoz szükséges más elemekre, amilyen például a gazdasági munka s az erkölcsiség világa, ki nem terjeszkedem. Csak rámutatok arra, hogy ugyancsak nem vagyunk készen *az erkölcsiség új problémáinak megoldásával sem*. Az új viszonyok meg-megrendítik a régi lekötöttséget tükröző erkölcsi fogalmakat s szabaddabb mozgást igényelnek az életnek s hogy csak egyet említsek, a nőnek, akinek meg kell teremtenie az új típust, anélkül, hogy természetes hivatására, az anyaságra alkalmatlanná legyen. Itt, az erkölcsiség terén érezni leginkább az idealizmus csökkenésével az áldozatkészség s a hősiesség temperamentumának fagypontra leszállását, itt veszszük észre a lemondásra, a bajok s szenvedések elviselésére kész lelkületnek hiányát, melynek forrásai fönt, az örök élet hitében fakadnak. A komfort s az élet kényelmei gyöngítik az ellenállási képességet s a természettől elszigetelt életmód városok falai közt ugyancsak csinált, tehát nem igaz s erőtlen életet tengetnek a gyöngülő nemzedékek kultúrájában, melyben sem lendület, sem tűz, sem lelkesülés nincs. Mindenütt az absztrakt gondolat halaványsága s az ideáloktól megrabolt önzés raffinaít szimatja kísért.

Bármi legyen már most annak az új kultúrának, melybe állítólag átléptünk, az iránya s jellege,

annyi bizonyos, hogy ideálokra sa léleknek őseredeti lendületére az ideálok felé, erre a nemfogalmi lelkiségre mindig szükség lesz; sőt bizonyos az is, hogy a fejlődésnek lendülete csak az ideálokért való hevüléssel tarthat lépést s ez a hevülés nem tudomány. De van egy más bizonyosságunk is s ez az, hogy semmiféle történelmi fejlődés sem emelhet ki minket a természetes szükségleteknek s a természetes élet nagy céljainak keretéből! Rossz s téves történelmi fejlődés az, bármily fényes kultúrának látszik is, mely az embert meg nem értette, mely őt az egyedi, gazdag s tartalmas életre nem segítette, mely a lélekben az erős, ideális, harmonikus életre való hajlamot minden tudományos s minden művészi tehetség kifejlesztésénél nagyobb figyelemben s nevelésben nem részesítette. Az ilyen fejlődés okvetlenül nagy reakciót ébreszt, melynek jelszava: vissza a csinált világból, bármily kultúra legyen is az, a művelt, de az élet ősi erejét s lendületét le nem fogó lelkiséghez!

Erre a lelkiségre ezidőszerint még nem tetünk szert, miért is valami szembetűnő s új kulturális föllendülésről napjainkban nem lehet szó; de amiről szó lehet s mit tényleg érzünk, az a lelki-ség igényeinek jelentkezése s *a lelki harmóniának megsóhajtása*, mely ha tetteket vált ki s gyakorlatban érvényesül, bizonyára lendít majd kultúránkon is.

Ez a gyakorlati munka arra irányulna, hogy a *modern nemzedéknek necsak világnézete – hisz a nézet csak fogalom s a világnézet csak fogalmi hálózat – hanem vallása*, vagyis a *mélyiségekből, az*

Istenből táplálkozó élete lenne. Ez az irányzat különben elkerülhetetlen, mert ismétlem, a metafizikának mindig a miszticizmus felé van fordítva a szekere rúdja, tehát végelemzésben vallásos az orientációja. Nem is lehet az másképp. Az emberi szellem véges és relatív s jóllehet virága az életnek, de nem ura a világnak; legalább is nem abban az értelemben, hogy *a világot minden elemével saját képére s hasonlatosságára formálhassa.* Ennek a formáló s idomító kihatásnak mindenfelé van határa. S ezt a szellem érzi. Ahogyan a virágot szikla környezi s kőgörgeteg fenyegeti: úgy környékezi a szellemet is egy nem-emberi valóság, nem-emberi nagy világ, mely okvetlenül belehatol s érvényesül életünkben. Ilyennek tartom azt az irracionális hatalmat is, mely mint háború zúg végig a világtörténelmen s melyben népek s fajok expanzív ereje érvényesül. Sikerül-e majd valamikor ez erőket másképp kiegyenlíteni? Ki tudja azt; a világ szemlélete erre a reményre nem igen biztat. Hiszen annyi a rossz, annyi a nem-emberi érzések szerint beállított s ellenünk vitézkedő hatalom a világban s azon, ha komolyan reflektálunk s magunkat annak tartjuk, amik igazán vagyunk – funkcióknak s vetületeknek, véges lényeknek – meg nem is botránkozhatunk. Valamint azonban – hogy a fölvetett hasonlatot folytassam – a virágban győzelmesen emelkedik ki az élet s a szépség elve égbenyúló sziklák s völgyeket eltemető kőgörgetegek fölé: úgy csillan föl a nem-emberi hatalmak összeütközéseiben is az emberi szellem, mely egészen új, összemérhetetlen: páratlan érték. Ez a

világ virága. Az irracionale, a baj, szenvedés s, küzdelem, a háború környékezi s reá borul s ebben a mechanikai mérkőzésben a virág szára is s az ember lábszára s ina nem győzi, de ha a mechanikai túlsúlyban össze is török virág és ember, azért az új elv: az új érték fölėje kerekedik minden bajnak s kegyetlenségnek, fajsúlyi finomságának s szellemi fölényének erejében. Lehet a háború, a kín, a baj s minden egyéb botránykő kemény is, kegyetlen is, hisz azért kő; de másrészt épp mert kő a kő, vele van kikövezve a haladó s érvényesülő szellem útja. Aki így érez, az megérzi magát s önmagában a szellem hierarchiáját s megérzi a kapcsolatot a lét forrásával, „az Úrral s Elevenítővel”. Ezzel kapcsolatos a másik nagy lelki szükséglet. *A modern nemzedéknek a kultúra szellemi s erkölcsi értékeit kell nagyrabecsülnie s magában kifejlesztenie.* Eletvágya a köznapi foglalkozások s a blazírt közszellem lapályairól a mélységek felé kívánczik; szeretne több tartalomra s melegebb s lelkesebb életre szert tenni. Ezt csakis a belső, lelki s etikai életnek kifejlesztése által érhetné el. Az embernek ugyan mindig a földön kell állnia s rossz kultúra volna az, mely őt a földtől, az erős fejlődés kelékének materiális talajától elszakítaná; de még rosszabb volna az az irányzat, mely az embert a földhöz lapítaná s nem segítené rá arra, hogy igenis a földön álljon, de ugyanakkor egy új világnak, az isteni értékek megnyilatkozásának orgánumát lássa magában. Éppen a fejlődésnek s a lét-fokozatnak gondolata segíti őt erre rá, mely a természetnek görönggyé, vízzé, levegővé s nap-

sugárrá való differenciálódását szemléli, de a lét ez alsó rétegesedésénél meg nem áll, hanem fölemelkedik az ösztönök, az érzések, a gondolatok s a szabad akarat, szóval a psziké világába is s abban egy még értékesebb valóságot lát. Ezt a belső, értékes világot azonban az embernek kell magában kiépítenie, neki kell öntudatát tiszta, szép, nemes tartalommal telítenie. Ez az embernek sajátos műve, ez ő maga s e műnek megvan aztán a maga sajátos s meghamisíthatatlan védjegye, mely nem is jegy, hanem inkább zene, ez a lelki ember harmóniája. Harmónia, melyből a test is, a föld is, a kultúra is rezonál. Nem angyali ének, nem a szellem éneke ez, hanem a fejlődésen dolgozó, testből s vérből álló embernek harmóniája.

Az újkor filozófiai mozgalma – még a monista is – mutatja, hogy ez az irányzat helyes és szükséges. Ez a szellemség fölismer magára másokban is s tiszteli ugyanazokat az értékeket másokban, melyeket magában emelt ki. így az egyed nem áll ellenséges lábön az egyeddel, nem vesz el egyik a másiktól semmit; sőt az államban is s a társadalomban is a fejlődés eszközeit látja, nem az egyedinek letörésére, hanem inkább annak minél több emberben s minél nemesebb kifejlesztésére.

A világháború fölpezsdítheti a blazírt közszellemet, de a kultúra igazi haladását csak a lelki értékek s a lelki élet fokozása határozhatják meg. Az ember teltebb s csengőbb lelki harmóniája lesz a ránk hasadó korszaknak pacsirta éneke, mely majd tavaszt s virágzó életet hirdet. Hallani-e már e pacsirtadalt?! Még csak a kikezdéseit!

Az ember a viharban:

Európának már negyven év óta nem volt háborúja s már csak öreg emberek tudtak borzalmairól beszélni; a többi meg csak úgy könyvekből olvasott s hallomásból tudott róla. Küzdelem, harc, szenvedés van ugyan békében is elég s az ember életét még akkor is, ha nincs háború, beárnyékolja sokféle sötétség; de azt a tengernyi kínt s bajt, amit a háború hoz, csak most tapasztaltuk meg. Keservesen megéreztük, hogy mennyi gondot s aggodalmat jelent a háború millióknak, kiknek apjuk, fivérük, fiúk harctereken, ezer veszedelemben küzd s harcol királyért s hazáért. Úgy éreztük, hogy nem találtuk a helyünket mi sem, kik itthon maradtunk. Itthon voltunk ugyan, de azért a szívünk, a lelkünk másfelé járt, arrafelé, hol azok vívnak, küzdenek s szenvednek, kiket szeretünk s kikért aggódunk. Ok harcban, mi meg aggodalomban, – ők küzdelemben, mi meg bizonytalanságban élünk s vergődünk s nem nyugszunk meg előbb, míg a béke áldását s kegyelmét nem hozza ránk a gondviselés. De hát ki is szokhatna meg az elgyötört lelkiállapotot? Fölrebbent a lelkünk mint az ijedt madár, mikor úgy ránk ütött a veszedelem s azóta is reszket bele s nem bír meg-

nyugodni. El-elgondoljuk csendes óráinkban most is, hogy hogyan vonultak ki faluból, városból derék katonáink s éltették a hazát, a királyt, de azért bizony a szívek mélyén ott hangzott az a másik ének is, hogy „szülőföldem szép határa, meglátlak-e valahára, – ahol járok, ahol megyek, – mindenütt csak feléd nézek.” S mikor még a városba is elkísérték hozzátartozóik a katonákat s úgy jártak az utcákon, hogy a katona karján vitte a gyermeket s mellette ballagott a felesége, – mikor sorba álltak s dobszó vagy trombita-szó mellett megindultak s még akkor is kísérték asszonyok, gyerekek a nehéz szívvel lépdelő katonákat, – mikor aztán fõlszálltak a virágos, bokrétás vonatokra s senki sem merete kimondani azt, amit mindenki tudott s érzett, hogy „tán utoljára látlak”: bizony akkor nehéz lett a szívünk s sok asszony úgy érezte mintha máris özvegy s sok gyermek mintha árva volna! s azóta is mi minden történt már, hány családra borult gyász, hányan ülnek úgy együtt s nem szólnak, de megérik rajtuk, hogy hiányzik valakijük! Mintha csak földrengés járta volna a magyar hazát, úgy borult föl sok otthon s úgy domborult föl sok-sok új sír, csupa oly sír, melynek a természet rendes folyamában még nem kellett volna nyílnia!

Azonban a háború nemcsak mint vészmadár repült el fölöttünk, hanem mint tűzláng is, mely kitört lelkünkébõl, hogy hazáért s nemzetünkért lelkesülve megálljuk helyünket s végsõ erõinket is megfeszítsük a ránk szakadó bajok s ellenségek ellen. Küzdöttünk nemcsak ágyú, kard s szurony

ellen, hanem bajok, ínség, betegségek ellen. Vitézeink küzdöttek ember ember ellen; mikor pedig megsebesültek, akkor a gyógyító szeretet, az ápoló könyörület küzdött sebek s halál ellen, hogy azokat szerezze meg az életnek, kik meghalni nem félték. Mondhatom, hogy a könyörület s a felebaráti szeretet éppúgy mozdult meg milliók szívében, mint ahogy a lelkesülés izított milliókat a harcok tüzeiben.

Így váltakozott hát jó és rossz fölöttünk; a rossznak nyomában mindenütt járt a jó, – ellenség nyomában bátorság és hazaszeretet, – sebek s szenvedés nyomában pedig könyörület és irgalom! Miután azonban az Isten nehéz látogatása még nem vonult el tőlünk s a nehéz idők gondja s keserve s az élet megnehezült harca most is környékeznek, fel kell ébresztenünk magunkban a hit nagy gondolatait s a mindent leküzdő Isten-szeretet érzéseit, hogy legyen erőnk az élethez s hogy úgy állhassuk meg az élet küzdelmeit, ahogy megállják a fiak s férjek s apák a harcok tüzét, – hogy hősök lehessünk „Krisztus nyomában, amint ők hősök voltak a haza s a király zászlaja alatt. *Kérdés tehát, hogy mily érzésekkel teljünk el s mily lelkületre tegyünk szert gondolataink, bajaink s nehézségeink közepette?*

Tekintsünk mindent a hitnek fényében s világosságában; állítsuk bele önmagunkat s világunkat, keresztjeinket s küzdelmeinket a nagy hit s a nagy szeretet napvilágába. Hit és szeretet világít nekünk; hit és szeretet a mi napsugarunk, mely akkor is világít, ha felhő borítja, vagyis, ha bánat és aggó-

dalom jár fölöttünk. Ebben a világosságban járunk mi úgy békében mint háborúban s tudjuk, hogy így utat nem tévesztünk. Ez a világosság esik síron-inneni s síron-túli életünkre s mi ezt a kettőt nem választjuk el egymástól, hanem egymásután vesszük s tudjuk, hogy célt érünk. Ez a világosság nem emel el a földről, nem óv meg harctól s keresztől, de igenis megerősíti a földön álló, a harcot vívó s a keresztet vívó embert. Ez a világosság nem hozza le a földre a mennyországot, hanem igenis a földön élőknek mutatja az utat a mennyországba. Ahogyan a földet, a göröngyöt, a sarat nem tagadja az, ki azokat napsugárban látja, abban a napsugárban, mely végtelen távolságból, az ég mélységéből sugárzik le hozzánk: úgy nem tagadja a földet, nem tagadja az életet s annak küzdelmeit az, ki azokat Istenben, mondjuk a hit s a szeretet napvilágában látja és szemléli. „Deus lux est”, mondja az írás, Isten az igazi világosság s aki e világosságban látja a földi életet s küzdelmeit, az bizonyára jól lát, sőt csakis az látja ezeket úgy, amint igazán vannak s amint azokat szemlélni kell.

Nekem tehát a háborút s az azzal járó bajokat és szenvedéseket is a hit világosságában kell szemlélnem s Ha így szemlélem, akkor azt látom, hogy a háború, jóllehet nagy baj, de azért Isten céljait s szándékait szolgálja; mint ahogy a földön minden, legven az rossz vagy jó, az Isten terveibe van beállítva Őt szolgálja a napsugár sa villám, – őt a virág s a penész, – őt az öröm s a fájdalom, – őt az élet s a halál. Mi hisszük, hogy neki

napsugaras és virágos öltözetű, de éppúgy gyászruhás és zsákba öltözött szolgálói vannak. Mi nemcsak nagy jóban, hanem nagy rosszban is hiszünk. Mi hisszük, hogy dacára a jó Istennek, van örök halál s kárhozat is, s éppúgy hisszük, hogy a földi nagy bajok, döghalál, inség és háború nem ellenkeznek a gondviselő s minket szerető Istennel! Mi hisszük, hogy az Isten bünteti a népeket s hogy a bűnért büntetés jár nemcsak a másik világban, de már a földön is.

Mi hisszük, hogy az Isten a rosszat, a szenvedést s a keresztet a lélek ébresztésére s az erények kifejlesztésére használja; mi hisszük, hogy valamint a természetben tél és nyár jár s fagy és meleg váltakozik a világ fölött: úgy jár fölöttünk is jólét s balsors s hogy kötelességünk mindkettőben kitartanunk s Istent híven szolgálnunk, s a hitnek e sokféle világító gondolata közül először is azt emelem ki s szívlelem meg, hogy e csapásban bűnösségemre, erkölcsi fogyatkozásaimra s gyarlóságaimra s Istennel szemben való nagy adósságomra gondolok, s következőleg, hogy a háborúban mindenekelőtt Isten büntetését látom bűneimért, azután pedig megalázom magamat bűnösségem s nagy rovásom öntudatában s buzgón iparkodom a bajt s szenvedést is hasznomra fordítani.

A világiasan gondolkozó ember erre nagyon könnyen ezt fogja mondani: „Istenem, mily keménynek s kegyetlennek gondolnak téged ezek a vallásos lelkek, kik a háborúban is mindjárt csak büntetést látnak s kik a sanyargó embert még bajában is nemhogy vigasztalnák, hanem még megkeserítik

s bűnnel s büntetéssel rémítik.” Erre azt felelem, hogy mindenesetre lehet a büntetést s a bűnhődést keserűen is felfogni s lehet azt a büntető Istent mint sötét, lángoló haragot nézni, mitől az ember csak borzad és rémül s akkor ugyancsak elsötétíti s elkéséríti vele a lelkét, – de lehet a lélek terhére s Istennel szemben való tartozására a lelkiismeret finom érzékenységgel s a nemes önszeretet éber aggodalmával is visszahatni s nem a haragvó Istentől, hanem a renyhe, önző, alacsony emberből kiindulni s komolyan meggondolni, hogy mily jó s kegyes az Úr s mily hálátlan és lelketlen teremtése vagyok én neki s e tudatomban okvetlenül meg lehet érezni azt is, hogy nincs velem megelégedve s hogy méltán büntet is engem. Mily tiszteletreméltó erkölcsi magatartása ez a léleknek! Mily finom erkölcsi érzékenységre s mily lelkiségre mutat az, hogy mikor baj is környékez, mikor szenvedés is hárul ránk, akkor is először az erkölcsi érzés sikolt fel bennünk s ezen a mi leggyöngébb, de hál Istennek, érzékeny oldalunkon érezzük meg azt, ami bánt, de azt is, amit a bajjal s szenvedéssel szemben tűrünk, amit róla gondolunk, ahogyan azt nézünk s elviselnünk kell. Igen, a háború csapásával s szenvedéseivel az Úr Isten engem büntet bűneimért s elégtételre buzdít.

A Szentírás tele van az erre vonatkozó intelmekkel s figyelmeztet minket, hogy bármily ellenséges hatalom alakjában s képében szakadjon ránk a rossz, annak a hatalomnak kezével s vasvesszejével voltaképpen maga Isten sújt minket. Így olvassuk például Jeremiás prófétánál: „David háza!

Ezeket mondja az Úr: Gyorsan tegyetek ítéletet és mentsétek meg az erővel elnyomottat a nyomorgató kezéből; nehogy kilobbanjon mint a tűz, az én haragom és fölgerjedjen és ne legyen, ki azt kioltsa a ti törekvéseitek gonoszsága miatt. íme, én rád török, erős és sík völgy lakossága, kik mondjátok: Ki ver meg minket és ki jön házainkba? És meglátogatlak titeket a ti törekvéstek gyümölcse szerint, úgymond az Úr és tüzet gyújtok a ti berkeitekben, mely megemészt mindent köröskörül.” (Jer. 21, 12.) Ugyanerre figyelmeztet a Zsoltár: „Örökké megtartom neki irgalmasságomat és szövetségemet híven öneki. De ha fiai elhagyják törvényemet és nem járnak ítéleteimben, ha rendeléseimet megfertőztetik és parancsaimat meg nem tartják: meglátogatom vesszővel gonoszságaikat és vereségekkel büneiket.” (88, 29.) Meglehet, hogy egyik-másik e kijelentések hallatára kétkedve rázza fejét s nem bírja megérteni, hogy a háború is Isten büntetése legyen s talán azt sem, hogy az Isten miért büntet éppen minket; de ha az események folyását megfigyeljük, akkor tünedezik ez a kétségünk s szinte megnyugtatólag hat ránk a hit, mely a háborúban is Isten büntető kezét látja s alázattal megvonul alája.

S valóban ki érti mindezt, ami itt körülötünk folyik? Ki érti azt, hogy a műveltség e magas fokán, amelyen a mai világ áll, ily véres háborúba keverednek a nemzetek? Ki érti ezt az élettípust, ezt az erőpazarlást, ezt a vagyonpusztítást? Panaszkodnak, hogy rengeteg kint s szenvedést hoz a népekre a háború veszedelme s hogy

nincs hatalom, mely annak parancsoljon. Panaszkodnak, hogy érthetetlen elkeseredés egyrészt, a haláltmegvető bátorság és hősiesség másrészt, viszi ütközetbe a százezreket s hogy eszély, technika, haladás és tudomány egyaránt segíti pusztítani az embert. Panaszkodnak, okoskodnak, de nem értik. Hát ezzel szemben mondom én: hatolj a mélybe s megérted; tekintsd a dolgokat a hit világosságában s bizonyára többet értesz majd belőlük. Isten az Úr, az ég és föld ura, de ugyancsak ő a világ s a történelem szentlelke, aki mindent intéz s ki a jót s rosszat, még a bűnt is s annak bűnhődését céljainak szolgálatába állítja. Hozzá imádkozunk a szentírás szavaival: „Uram, Uram, mindenható Király, mindenek a te birodalmodban vannak helyezve és nincs, aki akaratom ellen állhasson... Mindenek ura vagy s nincs, aki ellenálljon Fölségednek.” (Észk. 13, 9.) A viláგuralom s a történelem intézése van e Mindenható Fölségnél s jogart tart kezében, mely azonban néha vaspálcává válik. Jogart tart kezében, ha hitben, engedelmisségben, szeretetben szolgálunk neki s ha az ő országát, mely „igazság, béke s öröm” a földön megszilárdítani s kiterjeszteni törekszünk; de a jogarból vasvessző lesz, ha a nemzetek agyarkodnak – mint a zsoltár mondja – sa népek hiúságokat gondolnak, ha el akarják szagatni az Úr kötelékeit s lerázni magukról igáját, az ilyeneket azután „vasvesszővel kormányozza az Úr s mint a cserépedényt tör össze őket”. (2, 1-9.)

Ez nem azt jelenti, hogy az Isten akarja s hogy elrendelte mindazt a kegyetlenséget s borzalmat,

mit a háború szenvedélye kivált s még kevésbé azt, hogy gyönyörködik s kedvét leli szenvedéseinkben, Isten ments, hiszen mi tudjuk, hogy a Bölcsesség könyve szerint „Isten a halált nem szerzetté és nem örül az élők veszedelmén; mivel mindent azért teremtett, hogy legyen s épségre alkotta a földkerekség nemzetségeit és nincs azokban vészthozó szer, sem pokol országa a földön” (1, 13, 14), vagyis minden, amit Isten teremtett, az jó volt s a bűn által jött a tulajdonképpeni rossz, a „pokol országa” a földre. Tudjuk azonban azt is, hogy az Isten úr a „pokol országa” fölött is s hogy magát ezt a keserves országot s annak hatalmát a lelkek tisztulására, az Isten országának kialakítására, a nemzetek ébresztésére s a világ haladására s fejlesztésére használja. Ha van bennünk valami az Isten nagy gondolataiból s ha az Isten nagy szándékaihoz alkalmazkodni tudunk, akkor nekünk is a bajt s szenvedést nem a lélek letörésére, nem reményeink leszállítására s erélyünknek gyöngítésére, hanem ellenkezőleg, buzgóságunk élesztésére s üdvösségünk biztosítására kell fölhasználnunk. Nem szabad tompán szenvednünk, mint ahogyan fojtott öntudata mellett az állat szenved; nem szabad szenvednünk értelmetlenül, mint ahogyan a hitetlen ember, sem elkeseredetten, mint ahogy a kislelkű s gyorsan kétségbeeső lelkek szoktak szenvedni; hanem viseljük el a bajt a több-lélekért, a sok rosszat a jobb-lélekért; legyen ez a sok baj s kín, mely most ránk háramlik, ami nagy penitenciánk, a világnak nagyhete, melyből megtisztultan emelkedünk föl Urunkhoz, Iste-

nünkhöz, hogy lelki megújulásban ülhessük az erős hitnek győzelmes húsvétját.

Második, hitből való gondolat az, hogy a háború bajai s aggodalmi, testi s lelki szenvedései által he csak tisztulni akarjunk bűneinktől, hanem hogy jobb s erényesebb emberekké, nemesebb s finomabb lelkekké akarjunk válni. Az bizonyos, hogy az isteni gondviselésnek megvan ez az irgalmas szándéka, hogy ki akar minket emelni a belénk avult lelketlenségből, a hitetlenségből s önzésből s több hitre, több szeretetre, józan s erkölcsös s fegyelmezett életre akar rásegíteni. Sajnos az emberiség nagyon is rászorul ez ösztökére. Olyan a lelke, mint a tűzre tett fazék víz; míg a tűzön van s a lángok nyaldossák oldalait, addig a víz is forr, buzog, addig kavarodik s dagad s ki is szalad; de ha a tűzről elhúzzuk, hamar túlad a melegen; nem gyöngyözik, „nem hullámszik többé, sőt tespedő, állott tömeg lesz.

Csoda-e hát, hogy az Isten néha-néha alágyújt nemcsak az egyesek apró, kis bögréi, hanem a nemzetek nagy üstjei alá is? Csoda-e, hogy végig-suhint e hájas lelketlenségen, mely csak földön terpeszkedik, földre éhes s földet eszik, hogy végig-suhint rajta s fölébreszti a testben a szellemet, hogy fölkeltsi a testi emberben a lelki embert, ki nemcsak a földre, hanem az égre is nézzen s ne csak földet foglaljon, hanem az örök életre is gondoljon? Csoda-e, hogy a harcok ekéjével is bele-szánt a muzsikáló tücskök s a mezei egerek önelé-gült birodalmába s új, felsőbbrendű s jobb világot akar s megforgatja a világ hantját az erkölcsi

újjászületésnek új tavasza alá?! Ah, az ember, a tücsök-ember oly hamar elkészül a maga kis világgal, mellyel azért mégis oly nagyra van, bizakodik kultúrája erejében s áldásaiban, csak a kellemet s az élvezetet hajhássza, a könnyű életet áhítozza, élvezni s léhaskodni kíván s ugyanakkor mindent felejt, ami benne nagy s értékes s a munkát, a küzdelmet, az önmegtágadást és fegyelmet kerüli s azt szinte nem tartja magához méltónak. Igen, az emberiség lelke olyan, mint a víz, mely a tűzön melegszik és forr, mihelyt pedig elhúzzuk a tűzről, siet túladni a lelki erőmegfeszítéseken s petyhüdt, lusta s érzéki lesz.\$

Ezt a mámoros, hitetlen, öntelt, másrészt meg kislelkű, önző s szeretetlen világot ébresztgeti s villanyozza az Úr Isten a maga módja szerint – nemcsak prófétai, tüzes szózatokkal, hanem világtörténelmi nagy eseményekkel. Föl-fölbreszti annak tudatára, hogy a világ s az emberi élet értelme nem a szép lakás, a szép város, a szép ruha, a jó élet, a gazdagság, az élvezet, a kényelem, nem a tudás s a technika s a lázas, pénz-szerző munka, hanem az élet értelme s értéke a szép lélek, a nemes lelkület, a nagy hit s a szeretet, a hűség s a hősiesség s mind ennek a szépségnek s jónak s nagynak folytatása a végtelenbe! Az Isten az ilyen nagy, világtörténelmi katasztrófákban meg akarja velünk értetni, hogy úgy vagyunk a világgal s mindazzal, ami odatartozik, tehát tudással, műveltséggel, gazdagsággal is, mint a hajós van hajójával. Mily csodás hajókat építenek ma, sok emelettel, szobákkal, termekkel, fürdők-

kel, szalonokkal, konyhákkal, villanyvilágítással, fűtéssel, szikratávírókkal, valóságos úszó kis városokat több ezer emberrel rajtuk! Mennyi öntudat, mily bizalom ez emberekben! Senki sem kételkedik, hogy e hajó partot ér s mindenki teljes biztonságban érzi magát rajt s íme éjjel azután nekivágódik egy jéghegy s a hajó mindenestől a sötét, jéghideg mélységbe száll. A mi kultúrvilágunk is hajó; mi alkottuk meg ezt a mi világunkat, ezt a mi kultúránkat s azon hajózunk mélységek fölött. Tele vagyunk a világ dicséretével s bámulatával; megcsodáljuk eszünket s műveinket; de azután belefürödik ebbe a mi hajónkba is váratlanul egy jéghegy, a világháború, döghalál s éhínség alakjában s a hajó a mélybe száll. Nem jut-e ilyenkor világosan öntudatunkra, hogy a hajós nincs a hajó miatt, vagyis, hogy az ember nincs a világ miatt, hanem megfordítva? Nem látjuk-e be, nem érezzük-e át mélyen, hogy az embernek nem szabad a világhoz tapadnia, mert az ki nem elégíti, bármily csodálatos mű legyen is az? Nem jut-e öntudatunkra ilyenkor, hogy az embernek más, nagyobb igényei is vannak s hogy nem azért él elsősorban, hogy hajót, akarom mondani, kultúrvilágot alkosson, hanem azért, hogy ami benne világnál, kultúránál, műveltségénél s tudománynál nagyobb, azt Öntudatosan kiemelje, ezt a mindenről nagyobb, *a lelket művelje s nemesítse* s reá a hajózáson, akarom mondani, a földi vándorlason mindig gondja legyen!

Íme, ily világháborúban, ilyen világégésben magába tér az ember s fölfödözi ott önmagát,

fölfödözi lelkét, melynek a világegésen túl is nieg keli maradnia, amelynek a halálon túl is van élete, van világa! Az ember feje fölött ég s elhamvad a világ; minden reng, pusztul s kifordul s mikor az ember oly szegény lett, hogy mindene tönkrement, akkor ébred valahogy igazi javainak s végtelen értékeinek öntudatára. Míg kultúrvilága megvolt, addig a szeme mámoros s pókhálós volt s nem látott; de mikor kultúrvilága tüzet fogott s égett, ennek a tüze lett az ő világossága s minden földi javának tüze fényénél meglátta tulajdonképpen önmagát, meglátta a lelkét, Istenét s örök életét; a világegés világított neki a végtelen valóságba, sőt az örök célokhoz s le az örök veszedelmekbe I Ilyenkor érzi meg a lélek az Isten vonzását is; megérzi, hogy kibe kapaszkodjék, mikor az enyé- iszet kihúzza lábai alól a gyékényt! Fölijedünk ilyen- kor s átérezzük azt, amit az Apostol mond, hogy „nincs itt maradandó városunk, hanem a jövődőt keressük”... íme a jövődő város ki-kibontakozik a mámoros szem előtt s int a vándorlónak.

Ily módon éleszti föl tehát az ilyen világháború a hitet s szinte megtapasztaltatja velünk egy más világnak, egy világon túl levő világnak létét, mely felé hajózásunk, akarom mondani, vándorlásunk el van igazítva. Boldog ember, ki a törékeny kultúr- világnban egy más, végtelen világ hitével jár s kinek keblét nemcsak földi feladatoknak, hanem az örök világ polgárságának tudata feszíti! Az ilyen tudja, hogy miért él; tudja, hogy azért él, hogy örökké éljen. Aki ezt nem tudja, az semmit sem tud, ami hozzá érdemes volna!

De a világháború még más nemes érzésnek is a forrása, Mikor ugyanis így letörik az ember világa, akkor önteltsége is kiürül s észreveszi, hogy ereje nagyon is korlátolt s hatalma más nagyobb erők játéklabdája. Ilyenkor aztán világosan fölismeri, hogy van fölötte egy más, mindent intéző hatalom, a hatalmak hatalma s hogy e hatalomnak hódolnia, azt tisztelnie s imádnia kell s azt felednie vagy éppen káromolnia nem szabad. Már pedig erre a megézésre az embernek nagy szüksége van. A sikerek s vívmányok ugyanis hamar fejébe szállnak neki s könnyen beleszédül saját nagyságába s ha nem is éppen Istennek, de legalább olyasvalakinek képzeletét magát, aki fölötte nincs más úr, nincs más hatalom, más akarat. Az a régi „non serviam”, nem szolgálok, az zúg a fülében; ez a lázadó szózat bűg gépeinek kerekeiben; ez hangzik tan-székeiken; ez kísért újságainak hasábjain s nincs tudós, nincs mű, nincs prédikátor, sem próféta, aki ezt kiverné fejéből s őt a tisztelet fegyelmére ki-nevelni tudná. De mikor a világháború pocsékká tör a földi erőt s a kultúr-nagyságot, mikor a fagyos, sötét enyészet eljön ítéletet tartani s kérdőre vonja az embert, hogy van-e ócska vasnál, rozsdás gépnél, rothadó fánál, szakadó szálnál, fakuló szövetnél, rongyos gobelinnél, hervadó szépségnél még egyebe is; mikor kérdőre vonja, hogy vannak-e életképességei, melyeket számológépek golyósorai vagy képletek x-ei s y-jai ki nem elégítenek, hogy vannak-e tartozásai s követelései, melyek a nagy üzleti könyvek piros és kék tartozik és követel rovataiba be nem vezethetők, hogy

vannak-e énekei, melyek halálhörgésbe nem fúlnak s tud-e győzni még ott is lélekkel, ahol innal, izommal s vérrrel – már nem tud: akkor azután föl-sír az emberben a lélek s öntudatára ébred annak, hogy neki Ura s Istene is van, hogy neki, a rövid lélekzetű, földi teremtménynek köze van az „idők halhatatlan királyához”, sőt, hogy vérrokona, akarom mondani, lélekrokona, sőt, hogy fia, gyermeke s hogy neki az Úrhoz, Istenhez s Atyához a lét metafizikájával, s az élet ösztöneivel s a vágyak hatalmával s az akarat odaadásával s a szeretet boldogságával ragaszkodnia, Őt tisztelnie s imádnia s Neki hévvel s tüzzel szolgálnia kell! Mily szükséges s mily boldogító tanulság s mily vizsgálató megtapasztalás az!

Vannak azután a háborúnak még más, erkölcs-nemesítő benyomásai is. A harcosok nélkülözései és szenvedései, a lemondás s rettenthetetlenség példái, a küzdő felek áldozatkészsége s halálmegvetése néma szemrehányással mutatnak rá az elpuhultságra, a kényelemre s élvezetszomjra, melybe beletörpül s belebetegszik a mai kor embere Látjuk ezt a hitvány, könnyelmű nemzedéket, hogyan törí magát, hogyan üget az élvezet lepkeszárnyú, festett arcú istennője nyomában! Elvezetet szomjaz, élvezetért dolgozik, élvezettel vigasztalja s kárpótolja magát; életének sava-borsa, azaz hogy inkább ingere s emésztő láza az élvezet. Csak minél többet belőle; mert különben nem tudja, minek él. Az élvezetvágy izgalmaiban eltékozolja életét, elvesztegeti erejét, megfertőzteti ifjúságát s a vége az, hogy minél többet élvez, annál éhesebb s minél többet

özi, annál fáradtabb; végre pedig semmiséggé s unalomná foszlik szét élvezet és mámor s legvégül maga az élet.

Mily kár az ilyen nemzedékért, melynek nem veszi hasznát sem haza, sem társadalom, sem az Isten országa, – mily kár ezekért a lelkekért, melyekből trespedő testek lettek! Van azonban ezeknek is orvosszerük, melytől élednek, van ezek számára is keserű gyógyfű, melytől tisztulnak s ne vegyük rossz néven, hogy ez a háború. Ilyenkor ugyanis ezekbe az üres, kiégett lelkekbe is beleloccsan az áldozat véres hulláma, mely az erény s a fegyelem szolgálatában adja ki erejét s ha még van annyi vére az élvezet szibaritájának, hogy pirulni tudjon, hát az az utolsó csepp vére is a véres áldozatok ez érintésétől arcába szalad s a nyomorult ember szégyenkezni kezd. Ez a szégyen az ő gyógyulása és szabadulása. Ez a szégyen az élet, a becsület, a tisztesség pislogó szikrájának kitüzesedése, – reakciója a léleknek a test, a kötelességnek a naplopás, a fegyelemnek a gyávaság, az erőnek az elpuhulás, az önérzetnek az önfeledés ellen. Megborzadva nézik a semmiséget, melyet kergettek, mikor az erköcstelenség útjain haladva élvezetért s bűnért áldozták fel erejüket s vérüket. Léha, kicsapongó életükkel már eddig is nem az életet, hanem a halált szolgálták; elhívták közénk régen a fekete-halált, terjesztették sokáig birodalmát a fehér-halálnak (a tüdővésznek); most pedig hivatlanul megjelent a vérpiros halál s ráütött kardjával az alélt nemzedékre s fölébresztette azt, fölébresztette saját nyomorúságának átérzésére s rá-

szorította a küzdelmes, fegyelmezett s áldozatos élet kötelességének beismerésére. Ezt a háború teszi.

Istenem, hát így nevelsz, így ébresztesz népeket! Hát ily rettenetes népnevelőid vannak, akiket szétküldesz, hogy fegyelmezzék a népeket s parancsoljanak a néphaldoklás, a divat, az öngyilkosság s erkölcstelenség szellemeinek!

Gondolom azonban, hogy *a legtisztább erkölcsiségre, az áldozatos szeretetre leginkább hőseink önfeláldozása, vitézsége s halálmegvetése buzdíthat* E világégésben nemcsak falvak, hanem lelkek égnek égre csapó lángokkal Mily hősök ezek az egyszerű emberek, akik nem okoskodnak s nem kérdik, hogy miért kell annyit szenvedniök, mikor anélkül is meglehetnének, nem kérdik, hogy mi Hasznuk lesz belőle s még azzal sem törődnek, lesz-e hálás a jövő nemzedék mindezért. Ok egyáltalában nem okoskodnak, mert itt nem okoskodni, nem nagyokat mondani, hanem nagyot tenni kell s ahhoz ők értenek; értenék azért, mert az Isten lelke, a hazaszeretet s kötelesség-hűség viszi őket Sok bölcs ember bizony, aki jól tud gondolkozni, de gyáva s a bőrt félti, elszaladna s árulóvá lenne; azonban ezek a mi hőseink más agyagból gyúrvák; az ő egyszerű, istenfélő s hazaszerető szívük eltalálja azt, aminél nagyobbbat sem gondolni, sem akarni, sem tenni sem lehet: ők mindenüket odaadják, vérüket s életüket is testvéreikért.

Odaadni magát másért, oda a hazáért s nemzetért, – föláldozni életét a hazáért s a nemzet

szabadságáért, – menni a halálba, hogy mások éljenek, hiszen ez az a nagy szeretet, melyről az Úr Jézus mondotta: „nagyobb szeretete senkinek sincs ennél, mint ha életét adja barátiért.” (Ján. 15, 13.) Ezek a mi hőseink valóságos vértanuk, ha nem is a szónak abban az értelmében, melyben szent vértanúinkról szólunk, kik a hitért áldozták fel életüket; de mindenesetre vértanuk abban az értelemben, hogy vérükkel tanúskodnak a kötelesség, a becsület, a hűség s a hazaszeretet mellett. Tanúskodnak arról, hogy ezek a javak nagyobbak az életnél s hogy talán vért is s életet is oda kell adnunk értük!

Mindezekből a benyomásokból, miket a nagy világháborúból vettünk, *két nagy tanulságot vonjunk le s két nagy kötelességre következtessünk*, melyet a nagy idő nagy emlékeinek hatalmával, könnyeinkkel s szenvedéseinkkel írjunk lelkünkbe: *az egyik az, hogy a háború rásegíti az embert, hogy világ, kultúra, élet fölött el, az örök jókhoz ragaszkodjék s tudománynál s műveltségénél többre becsülje magában a hitet, a szeretetet s az étevényes életet. – A másik tanulság pedig az, hogy a háború megint föléleszti bennünk az önzéstől s a gazdasági harctól elhomályosított tudatot, hogy mi nundnyájan testvérek vagyunk, kiknek egymásért meg is kell halniok: mennyivel inkább kell tehát egymásért élniök, egymást segíteniök s gyámolítaniok. A háború tehát közelebb hoz egymáshoz s egybeolvasztja a szenvedés s az áldozatok tüzeiben az erkölcsileg megtisztult nemzetet.*

A világnak s minden haladásnak e két tanulság-

nak életben való kiváltására van szüksége. Szüksége van az elsőre, vagyis arra, hogy lelke minden erejével bekapcsolódjék Istenbe s onnan merítsen világosságot s értelmet, onnan erőt és világfölnyit. Világmegújulást és embermegújhodást csak az Istennel való új kapcsolatból vehetünk; új élet s új tavasz csak akkor lesz bennünk, ha az Isten lelke új kiáradásban termékenyít meg s éleszt föl minket.

Sokat írnak mostanában a világ megújhodásáról, a közszellem tisztulásáról, az eszményiségnek új kikeletéről, melyet a háborúnak kellene meghoznia. Elismerem, hogy van is a háborúnak sok jó hatása az életre s az emberek gondolkozására s érzéseire; de annyi bizonyos, hogy az emberiség új lelket s új kiindulást csakis akkor vehet, *ha a lelket, ha az isteni s örökkévaló értékeket emeli ki az életből s azokat állítja előtérbe.* Nem kellene semmit sem elhanyagolnia mindabból, amit szelleme s szorgalma a világba állított, de ezt az egész sürgő-forgó világot s egész életét az isteninek s a lelkinék behatásai alá kellene állítania s mindent az Isten Szemléikével, aki egyszersmind a fejlődés s haladás lelke, áthatnia. Meg kellene történnie annak, amit annyiszor kérünk; hogy „küldd ki Lelkedet s mindent újjá alkotsz s megújítod a föld színét.” Meg kellene történnie annak, hogy ne a föld, a göröngy, a gép vigye a főszerepet az ember életében, hanem a lélek s az Isten országa, – ne a test kultusza, hanem a lélek kultúrája, – ne az érzékiség és az élvezetvágy, hanem a kötelesség s az erény, ne a pénz s a gazdagság, hanem a munka s a beérés.

Ne legyen ellentét a síron-inneni s a síron-túli élet közt; használjuk fel amazt s higyük s készítsük elő emezt s szeressük mindkettőt. Az volna az a megújított emberiség, amelynek így volna eligazítva a lelke s mely ily igazságok s ily indítók szerint alakítaná önmagát s világát. Íme, ez az Úr Jézus s az anyaszentegyház törekvése; ebbe az irányba terel minket az Isten kegyelme s nekünk nem kell egyebet tennünk, hogy megújuljunk s mindig az „élet újságában” járjunk, mint Istenből s Krisztusból élünk. Ragaszkodjunk az Úrhoz, hódoljunk neki s tegyük magunkévá teljes bizalommal s kétkedés nélkül az ő gondolatait s érzéseit. Tegyük e részben úgy, mint ahogy már 3000 évvel ezelőtt a Zsoltáros tett, mikor írja: „Gondolkodom a régi napokról s az örök eszendők vannak eszemben, elmélkedem éjjel és megvizsgálom lelkemet. Vájjon az Isten örökre elvetend-e? Vagy mindvégig megszünteti-e irgalmasságát? És mondom: most felfogtam! Ez a változás a Fölséges jobbjá által vagyon. Isten, a te utad szentség; kicsoda oly nagy mint a mi Istenünk? Te vagy az Isten, ki csodákat művelsz; megismertetted erődet a népekkel.” (76, 6. 15.) Mondjuk mi is mélységes hittel: igen, most felfogtuk mi is azt, hogy a változás, a világelváltozás a Fölséges jobbjá által leszen. Legyen Isten az úr testünkön, lelkünkön, munkánkon, törekvéseinken, akkor lesz új világ a földön; másképp nem lesz. Főleg pedig egyet mondok s azt véremmel is kész volnék kiírni: míg a pénz ördöge a világ ura s neki szolgál minden, addig nem lesz új világmegújulás s nem lesz új világ!

De meg akarjuk valósítani a második tanulságot is: tudniillik *fokozni s szítani akarjuk a szeretetet s siettetni az embernek emberhez való közeledését.* A háború öntudatunkra hozta azt, hogy mily közel állunk egymáshoz s az a régi igazság, hogy testvérek vagyunk, új meglátásban s új kinyilatkoztatásban lépett lelkünk elé. Mennyi szeretet áramlott ki a szívekből, mily közérzés, mily kölcsönösség s közösség foglalt mindenütt tért! Hogyan indult meg s tartott lépést a közös gonddal, kínnal s búval az áldozatkészség, a fölbuzdulás, a fölkarolás és segélyezés! Azt szeretném már most, hogy fogjuk meg s foglaljuk le ezt a nagy szeretetet s testvériséget magunk számára, mint egy nagy kincset, melyet a háború rettenetes pörölyei kalapáltak ki számunkra a haszonlesés s a szociális érzéketlenség sziklakeményiségéből s mint színaranyat, melyet kiolvasztott a háború s a szenvedés tüze. Erezzük át, hogy egymás adásai vagyunk, – hogy ezer szállal, a munka, a közreműködés, az élet szálaival vagyunk egymáshoz fűzve. Mindnyájan nagy harcot vívunk az életért, a jobb életért, a boldogulásért s ebben a harcban nagy összetartásra s együttműködésre van szükségünk. Főleg pedig most van sok százezer egymást megértő szívre s kétszerannyi egybefogódzó kézre szükség. Hányan vonultak el s nem jöttek vissza! Isten nyugosztalja valamennyit, kik értünk harcoltak s véreztek; mi bizonyára nem feledkezünk meg róluk s szívünkbe vésve őrizzük meg emléküket; de tudjuk azt is, hogy a népboldogulás nagy harcát, melyet ők a csatatéren vívtak, mi vívjuk itt

tovább munkában s becsületben. Mindenki iparkodjék; ne érezze meg szántóföld, szőlő, kert, udvar, istálló, hogy elment a gazda; ne gyászolja ugarban, parajjal a telek, a jószág azt, hogy magára maradt. Aki igazán magára maradt, segítsék azt jó szomszédok, ismerősök, rokonok. Aki mezőn s kertben nem termelhet semmit, az otthon dolgozzék s kézimunkázzék; aki jólétben van* az segítse a szegényt s ápoljon sebesültet s beteget.

Mutassuk meg, hogy nehéz időben is helyén van eszünk s szívünk s el nem ernyed kezünk. Bizonyos, hogy erről a korról mondhatjuk, hogy „nagy szorongatás ez, amilyen aligha volt a világ kezdetétől”; de éppen az ilyen nehéz időben kell kimutatnunk, hogy méltók vagyunk az Isten áldására. Meg akarjuk állni helyünket, megtenni kötelességünket, hogy a béke kegyelme, mely után milliók epednek, legyen jutalmunk. S a maradandó békéért a lelkünk megvigasztalásáért s kedves elesetteink örök nyugalmáért mondjunk fölajánló imát: Isten, seregek Ura, Te, az igaz ügynek védelmezője, szent Fiad nevében kérünk, segítsd meg küzdő hadseregeinket, világosítsd föl hadvezéreinket s légy oltalma s pajzsa fiainknak, kik a harcok tüzeiben s veszedelmeiben állnak; légy gyámoluk nélkülözéseikben, vigaszuk csüggedéseikben; légy sebeikre ír s enyhítsd meg s könnyítsd meg elcsigázott lelküket. Kísérje őket vigaszod és kegyelmed s ha elesnek s mi nem zárhatjuk le szemeiket, fogadd Uram annál kegyesebben Te őket. Találjanak nálad otthont, kik az otthonért s a hazáért elvéreztek s fizess

meg nekik Te azért a szeretetért, melyről Magad mondtad: „nagyobb szeretete senkinek sincs, mint aki életét adja testvéreiért.” Ok odaadták életüket testvéreikért, fogadd hát Uram, atyai, boldogító szeretettel őket! De a tömegsírok előtt állva nagy alázattal porba hullva arra is kérünk: Uram, nyhülj meg s ne haragudjál ránk! Sokat vétkeztünk szent Fölséged ellen, de hát most bánattal szívünkben mélyen megalázódunk kezed súlya alatt! Kérünk, nyisd ki szemeinket, úzd el a bűn mámorát lelkünkrol s add, hogy Istenfélelemben s Reádvett bizalmunkban megerősödve, újult lélekkel szolgáljunk Neked, szeressük embertársainkat s emeljük föl sokat szenvedett nemzetünket és hazánkat. Mindenható Isten, béke és vigasz Istene, térdenállva kérünk, kurtítsd meg a harcoknak, s hozd ránk a békességnek áldott napjait! Add, hogy annyi szenvedés, annyi vér és életáldozat ne vesz-szen füstbe, hanem áldás fakadjon belőlük, áldás a királyra, áldás a hazára s a te küzködő, de ben-ned bízó népedre! Uram, benned bízunk, ne szé-gyenüljünk meg mindörökké!

Uram, én kitartok melletted.

Ennyire szívszorongva és így vágyódva és epekedve mint most, már régen nem imádkoztak a világban. Mint mikor Amerika vadonjai égnek és vágat, repül, fut és szalad minden, aminek lába és szárnya van és keres vizet és ott a víz partján pumamacska és ember, vadállat és gazella meghunyászkodva érzi egy rémséges hatalomnak uralmát és kivetkőzik saját énjéből és elfelejti a vért, mely benne pezseg, a szenvedélyt, mely égeti és csak a nagy menekülést várja, csak a segítséget keresi, így vagyunk most mi mind. A parlamentben elnémultak a pártok, a társadalmi életben elsimultak az ellentétek és rólunk is leoldódott, ami személyes, egyéni; elveszett, ami hiú, önző; leszáradt, ami kislelkű, féltékeny; mindnyájunkban csak egy tehetség dolgozik: lelkünknek Istentkereső vágya, mely mint a denevérszárny a sötétben, úgy visz a bajok éjjelében feléje, hogy nála megtaláljuk nyugalunkat, egyensúlyunkat, vigaszunkat. Igen, nekünk Isten kell, a mi Istenünk, az a közeli Isten, az a misztikus Isten, az a magát nekünk adó Isten, ki velünk van minden nap, sötét napon, az erőszak napján éppúgy, mint napsugarban, a szent öröme napján.

És most, mikor olyan érthetetlen, olyan kegyet-

len, olyan rémséges, olyan nem embernek való az időjárás, most a fájdalmas tisztánlátás e napjaiban nekünk meg kell erősítenünk ebbe az Istenbe vetett hitet és nekünk ki kell gyúrni, le kell szűrni, ki kell imádkozni magunknak azt a meggyőződést, hogy mindenekelőtt az iránta való föltétlen odaadás és a hozzá való ragaszkodás szenvedélyére és temperamentumára van szükségünk. Emberek, testvérek, én ezt kétszeresen aláhúzom, hogy nekünk most erre van szükségünk.

Én szerettem eddig imádni Istent napsugárban, mint jó Atyát, ki napját felkelti jóra, gonoszra, hívőre, hihetetlenre; de a napsugár most nem ragyog, Isten helyette villámaival gyújt világosságot; és én eddig úgy szerettem látni Istent esőcseppben, harmatcseppben, aki mint az írás mondja: esőt ad jónak, rossznak, hívőnek, hitetlennek; de Isten most nem a harmat szivárványos egén jön felém, hanem sötét viharban; és eddig úgy szerettem imádkozni, hogy gyertyáimat meggyújtottam az oltáron, de most égő falvak fénye világít nekem. Rettenetes, kegyetlen világ; az embernek nem is csontjai ropognak belé, hanem lelke reng. És mégis azt mondom nektek, kedves testvéreim: akár harmatcsepp, akár vihar, akár napsugár, akár villám, akár gyertyafény, akár égő falu van körülöttek, nektek meg kell állanotok helyeteket. És ha lávafolyam hömpölyög is lábaitoknál, és ha szélvész sodor is el szárnyaival és ha villámok tüze perzseli is le testetekről a húst, nektek mégis azt kell mondanotok: „Ha Isten ebbe a világba állított bele, nekem itt ki kell tartanom.”

Érzem, hogy ez nem az én világom, és mégis az enyém, érzem azt az óriási ellentétet, hogy idevaló volnék és mégis fellázad ittlétem ellen minden csepp vérem és emberi ösztönöm. Testvér, hiába... neked ki, kell tartanod, ez az Isten akarata, ne ijedj meg tőle; így vagyunk. Környékezhetsz az embert kegyetlenség, állatiasság, nyomorúság, szenvedés, világtalanság, megvakítás, csonkítás, rémség ... testvéreim, mégis azt kell mondanotok: „Engem pedig ideállított az Isten, hogy én az én hittemmel rendületlenül megálljak a törtető tagadással szemben és világot gyűjtsak ezeknek a negatívumoknak sötét éjjelében. Azért *Uram, én kitarok melletted*; én mindenütt ki akarom hallani a Te szavadat; én mindenütt fel akarom ismerni a Te hangodat akár haragszol, akár gyengéden suttoatsz, akár dédelgetsz, akár büntetsz; mindegy, *én Rád ismerek* napsugárban, őszi levelek zörgésében, ágyútorok bömbölésében.” Elveszthetem fiamat, elveszthetem férjemet, ezek rémséges dolgok, rettenetes perspektívák; de történjék bármi, Isten azt várja tőlem, hogy le ne törjek, hanem megálljain helyemet és hívő lélek legyek mindvégig: és azért én kitarok és betöltöm azt a feladatot, melyet tőle kaptam.

De ti talán azt kérdezitek tőlem, hogy az életnek ezeket az észbontó kegyetlenségeit hogy engedheti meg Isten? Feleletül rámutatok a nagy vértanúságokra és azt mondom: „Isten ezeket a nagyobb győzelemért engedte meg. Miért engedte azokat a máglyákat? Azért, hogy a lélek tüze még, magasabbra csapjon. Miért engedte a vér patak-

zását? Azért, hogy az győzelmes bizonyága legyen a hívő ember kitartásának, halált legyőző lelki erejének. Minden vértanúságot úgy állított a világba. És azért, ha körülöttem sötét van, én világítok, ha szárazság van, lelkem forrását fakasztom ki, ha diszharmónia van, felsőbb harmóniákba olvasztom azt és bízó, hívő, alázatos lelkemet ezen világ-alakításnak és csodálatos elváltozásoknak orgánummá teszem. Hogy lelkem ilyen orgánummá legyen, ahhoz nem elég csak úgy „elviselni” a keresztet, mint ahogy a muzulmán viseli, ki azt mondja: hogy amit Isten az emberre mér, azt „ki kell tartani;” én azonfelül, hogy kitartok, még bízó lélek is akarok lenni, én a legnagyobb szenvedések közt nemcsak kitartásra törekszem, hanem bizalomra is. És mi önt belém bizalmat? Az, hogy van kiben bíznom, van miért bíznom és Isten akarja is, hogy bízó lélek legyek; ki nem zárkózik önmagába, nem elkeseredett, hanem ajtót, kaput nyit, várja Istent, kegyelmei után vágyódik, kegyességét kívánva kívánja magának.”

Egy prédikációm után egy öreg anyóka, kinek unokája térdén ült, azt mondta: „Ez a püspök mindenről beszél, *hogy kell bírni*, hogy ki kell tartani, hogy hinni kell, hogy remélni kell, csak egyet nem mond, hogy visszajön-e az én fiam.” Valóban „azt nem mondtam. Én azt mondom: sokan nem jöttek vissza, akik nagyon hittek, nagyon reméltek, nagyon imádkoztak, mert hisz nincs harc áldozatok nélkül. Édes, kedves testvérem, nem arról van szó, hogy ne legyenek áldozataid, hanem hogy áldozataid dacára is hű maradj Istenhez, hozzá tapadj, hitedben meg ne

inogj, reményedben meg ne tántorodjál, megnyugvásodat el ne veszítsd és Istent mindig nagy kincsnek tartsd. Uram, ki adja nekünk ezt a kegyelmet? Ezt csak Te adhatod. De hogy ezt megkapjuk, olyan tekintettel kell Krisztuson csüggnünk, mint Péternek, mikor az apostolokkal a tengeren volt és Krisztus felé indult a vízen. Szemét a Mesterre vetette, de úgy, hogy lelke mintegy az Ő lelkébe gyökerezett.

Valaki azt álmodta, hogy mély kútban volt és nem bírt onnan kiemelkedni. Hanem a kút felett égy csillag ragyogott, és mikor azt nézte és nem a körülötte levő sötétséget, akkor emelkedett, mikor ismét maga köré tekintett, visszaesett, végül mikor tekintetét állhatatosan a csillagra irányította, egészen kiemelkedett a mélységből. Felséges, szimbolikus álom, majdnem azt mondanám, hogy prófétai látomás. Nekünk is a csillagos eget kell néznünk, hogy győzzünk vértanúi máglyákon, vértanú kereszteken és felülemelkedjünk vaksötétségeken. Ez a mi főfeladatunk; mi bízunk a jónak végleges győzelmében, vérengzések és embertelenségek dacára; hiszünk a fényben, sötétségek dacára és törekszünk a magasságok felé, mélységek dacára.

A háború erkölcsi kihatásai.*

Sokan bíznak a háború erkölcsi kihatásaiban s rámutatnak azokra a nagy benyomásokra, melyek folytán a vallásosság s bensőség, az áldozatkészség s hősiesség, az egyéni érvényesülés s lovagiaság, azután pedig a faj- és hazaszeretet s végül a könyörület s kegyelet érzései ébrednek bennünk. Hogy a lélek tényleg ily benyomásokat vesz, az bizonyos; de épp oly igaz, hogy a háború önmagában véve, mint az erőszak s az ököl kategóriája, erkölcsöt nem produkál; másrészt meg annyi alávaló s brutális vonás van rajta, annyi iszap, piszok, nemtelenség s kegyetlenség úszik vad, ösztönös áradatában, hogy attól az erkölcsnek valami különös ébredését vagy az erkölcsi reneszánsz kellékeinek meghozatalát várni legalább is bizarr gondolat. Miután pedig fények és sötétségek, éretnyek és bűnök kóvályoknak benne, reális filozófus csak az lesz, aki a fényt is, a sötétségét is meglátja.

Nem is lehet ez másképp; hiszen a háborút az ember viseli s ezt ideáljaiért vagy alávaló szándékaiért viselheti. Ugyancsak ő feszíti meg a háborúban a legvégsőig minden erejét s ezáltal önérze-

* Előadás a székesfehérvári „Múzeum Egyesület”-ben.

tét, azt az erős önmagát állíthatja bele a világba s egyéniségét bátorságban s jellemességben kifejlesztheti vagy ehelyett gyáván meg is adhatja magát. A küzdő ember s nemzet akarja önmagát; akar erős, kitartó, fölényes lenni s ez acélos csengést ad egyéniségének s ruganyosságot akaratának. Azután a szenvedés s százezreknek múló élete s összetört világa tisztítólag hathat lelkünkre, kidörzsölheti szemeinkből a nagyzás nemtelen mámorát, összetörheti képzelt, csinált kultúrvilágunkat, melyben nemtelen ösztönösségünknek, kényelmünknek s fegyelmezetlenségünknek raktunk palotát. A csinált, farizeus kultúrának rongyai, mázai, festett kulisszái széteshetnek a rettenetes valóságtól s akkor azután a közönségben az erkölcsi tisztulás s javulás igényei is jelentkezhetnek. Tagadhatatlan az is, hogy a nagy veszedelmek s küzdelmek fölébresztik az összetartás s a testvériség érzetét is s ezzel egyszersmind finomabb szociális lelkületet hoznak öntudatunkra s egyé forrasztják a társadalom széthúzó rétegeit. Ez mind igaz; de azért nagyon naiv pszichológiára vállana, ha azt gondolnók, hogy a háborúval együtt jár az erkölcsi reneszánsz s hogy ez annak ia-fia. Ugyanis a háborúnak az imént említett jó kihatásai mind csak olyanok, mint a terméskövek; ezekből lehet építeni, de maguk a kövek még nem épület; hasonlóképpen a jó indítások s lendületek, melyeket a kedélyek nyernek, tiszteletreméltó erkölcsi elemek ugyan, de ezekből azt a jobb világot még csak elő kell teremteni. A sok erkölcsi motívum még csak hangolás, de nem zene. Főleg ha hozzávesszük, hogy a háborús világban akárhány ember

sokkal komiszabbá lesz, mint lenne békében s akárhányban épp a legalávalóbb hajlamok fejlődnek ki. A nép istentelenebbé, vadabbá, rakoncátlanabbá lehet; mert a háború oly kalapács, mely nemcsak követ, de gyöngyöt is zúz; oly kohó, hol a láng salak és arany fölött suhog; oly folyam, melyben minden úszik. A háború hitet ébreszt, de reményeket is tör. Százezrek pusztulnak el, akiknek semmi közük ahhoz, hogy angolok vagy németek építsék-e a keleti vasutakat és ismét százezrek éheznek és nyomorognak, hogy néhány száz szemfüles üzletember festett vizet adhasson el rum helyett és papírossal talpalhassa a bakancsot. A háborús jótékonyság ürügye alatt még a sebesülteket s a hadbavonultak otthonmaradottjait is megszarolják, kieszelnék mindenféle ellen nem őrizhető gyűjtéseket s sarcolásokat végeznek levelezőlapok, jelvények darusításával. Csak hallani kell a harc-térről hazatérő katonáknak, a gyógyuló sebesülteknek káromkodását; látni kell a duhaj erőszakoskodást, melyet azon jogon végeznek már is jómadarak, hogy ők háborúban voltak; látni kell a csaláson s uzsorán hízott faizörök, szállítók, malombárók és széntolvajok arcátlan viselkedését és akkor kevesebbet szónokolunk majd arról az erkölcsi tisztulásról s megújulásról, melyet a háború hoz. Szükségesnek tartom a háború ez árnyoldalainak a kiemelését is, mert különben nem kezelném lelkiismeretesen a háború erkölcsi kihatásainak témáját s a reális gondolkozó egyoldalúságot vetetne szememre. Pedig az üres hangulatcsinálás nem mesterségem s nincs érdekemben tagadni a

háború erkölcstelen s bénító kihatásait, annál kevésbé, mert ezek dacára is, sőt többet mondok, éppen ezeknek szemmeltartásával lehet csak a háború erkölcsi tartalmának megítélésében a helyes szempontra állni. Ez a helyes szempont pedig az, hogy engedjük meg, hogy van a háborúnak sok erkölcsbénító kihatása is, de emeljük ki ugyanakkor, hogy van kíséretében sok erkölcsfejlesztő, egyéniséget acélozó, jellemet domborító erő és indítás; van kíséretében sok erkölcsi motívum és lélekébresztés, mindez azonban – és ezt nagyon akarom hangsúlyozni – inkább csak hangulat, motívum, indítás, reakció s korántsem készen adott lelki nemesség és erkölcsiség. Mint ahogy a világon semmi sincs készen, hanem mindent ki kell dolgozni, úgy a háborúadta erkölcsi motívumokat is ki kell választani s – a salaktömegből az aranyércet ki kell olvasztani, – a piszkos folyásból az iszapot le kell csapni; a mentő-egyesületekbe, Augusztalapotokba, kórházak adminisztrációjába is beletolakodott léhaságtól s világiasságtól az igazi jótékonyt meg kell különböztetni, hogy mindezek után rámutathassunk a háború erkölcsi kihatásaira s kiemelhessük azokat a pozitív tartalmakat, melyektől több jószág, több lelkeség lesz a feldúlt s ismét megnyugodott földön.

Ha ezek után már most a háború erkölcsi kihatásainak felsorolására térek át, *első benyomásom, bevallom, az, mintha oly helyen keresnék etikát, ahol abból, úgy látszik, legkevésbé van.* S tényleg így is áll a dolog, ha *magát a háborút, az erőszaknak, az ökölnék e kategóriáját szemlélem;* ha az

életnek s a kultúrértékeknek ez örületes pocskolá-
sára szorítkozom. Borzadok a háború borzalmaitól,
nem mert a haláltól félek, hanem mert ez az irra-
cionális pusztítás s emberirtás nem fér a fejembe
s ugyanakkor legbensőbb érzésem a szégyen is,
hogy a XX. század kulturális magaslatán az ősi
barbarizmus nemcsak semmit sem veszített otromba
kegyetlenkedéséből, hanem ellenkezőleg, raffinait
szörnyűséggel pusztít most is. Végig megyek lélek-
ben az iskolák, könyvtárak, színházak, múzeumok
termein, összeszedem a kultúr-emberiség nézeteit s
vallomásait humanizmusról, testvériségről, haladás-
ról s kereszténységről; el-elnézem a szmokingos
gavallérok, a dekoltált hölgyek, az aranygalléros
mondúrok világát: azután beleállítom ezt az egész
kultúrát az esőverte lövészárkok s csatamezők
keretébe, hol öt-hat kultúrnemzet színe-java hason
fekszik véresen, fagyosan, sárosan s egyik lesi a
másikat, hogy lelőhesse: iszonyodva kérdezem, hát
minek is járt az a sok ezer év szenvedése s oku-
lása fejeink fölött, vagy tán a kultúra tényleg csak
mint mázoló s mint állatszélidítő járt köztünk, úgy
hogy ezeréves munkájától az emberiség csak mázt
vett, csak színt s látszatot öltött, de a bête humaine
vérengző természetét le nem vetköztette magáról?!
Ez a rettenetes valóság korunk és problémánk
most is; ezt a gyötrő ellenmondást mindezideig
meg nem szüntethettük s a felelet most is csak az,
hogy igen, ez így van s ez másképp nem lehet;
ezen változtatni ezidőszerint nem lehet, mert a mi
világunkat még nem Suttner Berta, hanem a „dicke
Berta” – így hívják a németek a 42 cm-es

mozsarat – intézi s aki azt másképp akarja intézni, az fantasztá és bolond. S én is így látok s ezt vallom. Ezidőszerint a háború elkerülhetetlen szükségesség s a nemzetek mind ez irracionális hatalom igénybevételére vannak szorítva: ugyanakkor azonban ismétlem, hogy e kényszer az ő kínjuk s hogy a háború az ő problémájuk s hogy azt kultúrájukkal s érzéseikkel megegyeztetni nem bírják s hogy mindnyájan, bármily hősiezen verekednek is, érzik e helyzet tarthatatlanságát s ez ellentmondás kínját, mely új megoldást, új kulturális perspektívát sürget. Mindent összefoglalva, a háborúban végre is csak annyi van az etikából, amennyi étosz van annak a viselkedésünknek észszerű voltában, hogy a támadó ellen úgy, ahogy tudunk, védekezünk. Ez a filozófia, mint állati ösztön ott csattogtatja fogait a fenevadak mérkőzésében; ez gyullad ki azután mint emberi szenvedély a trogloditák harcaiban s ugyanez ismétlődik meg végre raffinait kiadásban a kultúrnemzetek háborúiban is, melyek azonban már nem iramszarvasért, nem mogyoróbokrokért, mint a trogloditák korában, hanem piacokért, gyarmatokért, végelemzésben pedig pénzsákokért folynak. „Los mesmos canes, los otros collares” – mondja erre a spanyol közmondás; a kutya ugyanaz, csak a nyakravaló más; Mephisto pedig ezt így fejezi ki:

„Der kleine Gott der Welt bleibt stets vom gleichen Schlag
 Und ist so wunderlich, als wie am ersten Tag.
 Ein wenig besser würd er leben,
 Hätst du ihm nicht den Schein des Himmelslichts gegeben;
 Er nennts Vernunft und brauchts allein
 Um tierischer als jedes Tier zu sein.”

(Goethe: Faust.)

A háború etikai tartalmát teljesen kimerítjük, ha azt mondjuk, hogy „államoknak háborút viselniük jogos okból szabad”, – hogy azután ez úgynevezett „jogos okokban” mennyi az etika, azt a történelem, legnyilvánvalóbban pedig saját tapasztalatunk mutatja, hiszen láthatjuk, hogy mit jelent a franciának, angolnak, japánnak, oroszoknak az a bizonyos „jogos ok”. Szegény étosz! Nincs nálánál szomorúbb egzisztencia a világon; ez magának a* tragikumnak a megtestesülése! De a legszomorúbb szerepe van ott, hol az erőszak az úr; mert ott ő csak hamupipőke lehet s a szónoklatok a jogról s etikáról hamu a szemébe; minden okoskodás és szép beszéd pedig csak szó, levegő, semmi. Mit is jelentsen az a „justa causa”, melyből háborút indítani lehet, mikor az ítéletet róla faji szenvedélyek, imperiális álmok, politikai tradíciók, tőzsdék és üzletek, milliárdok féltése és vágya, dicsőségszomj, féltékenység és gyűlölködés, no meg egy arannyal megspékelt sajtó hazudozásai kezelik? Nyom-e ebben a világháborúban a „justa causa” s ezzel az etika többet, mint az a fehér, kis moly, mely Hugo Grotius „De jure belli et pacis”, vagy Suarez „Tractatus de legibus et Deo Legislature” című kódexeit az amsterdami és coimbrai csendes könyvtárakban őrlí? Ők alaposan értekeztek e műveikben a háborúviselés jogáról; de, ismétlem, ki érvényesítse ezt a justiciát, a háború ez etikáját?!

A háborúviselés „jogos oka” révén tehát édeskevés etika szűröngözik e kegyetlen történésbe; s mindezek dacára – be kell vallanom – vannak nagyszerű etikai tartalmak, vannak csodálatosan

főlséges lelki megnyilatkozások a háborús lelkekben, melyek a legmélyebb vallásosságot, az ideálok lelkes szeretetét s az emberiségnek több igazsággal, több jósággal és szeretettel való töltekezését szolgálják; vannak égre fölcsapó, nemes érzések, melyek a haladást, a jobb s boldogabb állapotok megteremtésének vágyát szítják; vannak riasztó s tisztító benyomások, melyek reagálnak minden ránk ragadt piszok s elfajulás ellen, melyek széttörik a csinált, blazírt formalizmust s melyek mindent összefoglalva, siettetik az igazi demokráciának s az Isten országának közeledését!

Ezek elseje, *hogy az emberiség energiája megmozdul s megérzi magát – hogy óriás erőfeszítéseket végez s annak következtében kitüzesednek a hősiesség s az odaadás ideáljai a lelkekben.* Nemcsak romantikáiei s a hazaszeretet tradicionális költészetéről, nemcsak a történelmi eszményiség presztízseről van itt szó, hanem az erős akarás igazabb megértéséről s azoknak az erkölcsi nagy kötelességeknek velünk való, közvetlenebb kapcsolódásáról, melyekért vért is, életet is, szóval szó nélkül mindent oda -kell adni. Oda pedig azért, mert ezek a felsőbb valóságok, melyekbe beletartozunk s melyeknek mindent alá kell rendelnünk. Ez a felsőbb valóság az eszményi világ, a nemes akarás világa s ember a szó igaz értelmében csak is az, akiben van ez eszményi világból valami s többet érő ember is megint csak az, aki többet vesz föl ebből magába. Aki pedig mindent oda tud adni a felsőbb érdekekért, az azután ember a javából, az hős. A hősiesség az embernek legfőlényesebb fölemelkedése s az etiká-

nak legtüzesebb temperamentuma, melyet a szentírás így fejez ki: „Nem tartom életemet – értsd hozzá családomat, vagyonomat, kilátásaimat, élvezeteimet – önmagámnál értékesebbnek”. (Ap. csel. 20., 24.) Ez az „önmagam” pedig az az eszményeket hordozó én-em, az én öntudatom! A hősiesség etikája szerint az élet, vagyon, család, élvezet, öröm csak efemer, alsóbbrendű jó – a világ java; míg ellenben az öntudatnak erkölcsi értékei azok az örök javak, a szellemi világ javai. Ez a szellemi világ, mely a maga felsőbbségét önmagában bírja s minden más érdekeknek s értékek alárendelését követeli, a háborúban kézzelfogható közvetlenséggel lép lelkünk elé. Nem disputál, nem alkuszik, hanem követel. A háború, mint fizika, csupa sötétség; de a hősiesség, mely az etika kivillanása, csupa fényesség. Nem a sötétségtől van a fény, de a sötétségben van; az étosz is nem az erőszak esztelenségétől, hanem az esztelenség színterén villan meg. A háborúnál nagyobb sötétség nem környékezheti a világfölyenes lelket. Mikor minden pusztul, mikor az erőszak kifordít minden kategóriát, s pocsékká tör minden kultúrát: akkor nyer éppen kiáltó kifejezést az a gondolat, hogy mi is hát az élet s a lét értelme? Mire való ez a technikailag remekül kidolgozott kultúrvilág, az életnek e bűvös-bájos hüvelye? Mit érhet e drága hüvely magva, mikor oly értéktelen skatulyaszamba veszik a hüvelyt? Óriási munkával dolgoznak rajta, finomítják, cizelálják, fényekkel, gyémánttüzekkel teleszórják, a vége pedig az, hogy kiütik az emberiség kezéből ezt az egész

kultúrát s összetapossák, akár csak tavalyi csigahéj volna.

De rosszul mondom, hogy kiütik a kezéből, mert hisz azok, akik kiütik vagy botorul tapossák, azok, lehetséges, hogy nem is hősök, hanem rablók, gazok, haramiák, komitácsik, akik lopnak, zsebeiket töltögetik, esznek, isznak, berúgnak; lehetséges, sőt sokszor így is van s ez a háború áradatának a szeméjte, ez a szennyvize. A hősök egyáltalában nem azok, kiknek életüket s mindenüket mások ütik ki kezükből, hanem azok, kik ezt mind maguk odaadják. Róluk igaz, hogy nem értékelik az életet becsületüknél többre; róluk igaz, hogy nem okoskodnak s nem alkusznak s hogy nem reflektálnak s nem kérdezik, hogy miért és minek, hanem természetesnek tartják, hogy a katonának így kell tennie, annak az életét „oda kell adnia, ki sokat kérdez, az nem tesz; aki sokat reflektál, az nem ad; aki sokat okoskodik, hogy minek adjon éppen ő s miért nem más s hogy miért adja oda ő azt, ami neki ér legtöbbet s hogy érdemes-e azt odaadni másért, mikor az a másik sem ér többet nálánál s érdemes-e végleg megszakadni egy esküért, mely szó s megszakadni egy zászló alatt, mely foszlány, szóval aki az agytekervények tömkelegébe téved, annak nincs ideálja, nincs szerelmes Ariadnéja, az csak a székszepe Medúza-fejével találkozhatik s trotli lesz belőle. Aki szillogizmusokkal akar inspirációkat kritizálni vagy éppen helyettesíteni, abban nincs meg az etikai temperamentum érzéke; az meg van fertőzve a kufárság bacillusaitól; az menjen lovat venni a huszár alá,

az menjen gulyást főzni a bajnoknak, de az hősnak nem való. A machabeusok történetírója így szól e brancsról: „non erant de genere virorum”, nem voltak a férfiak fajtájából, nem voltak a nagy akaratúak véréből. Akik abból valók, azok harcolnak s küzdenek, mert az nekik kötelességük; – azok sebet kapnak s túrnak, ahogy az Isten akarja – azok tudnak adni vért s életet s nem mukkannak, mert azt az Isten így akarja.

Minden, ami nagy, az naiv, vagyis minden, ami nagy, az fakad és születik; azt nem kotyvasztják gondolatpépből, azt nem nyálazzák szóbeszéddel, azt nem enyvezik önző ragasztékkal, azt nem öltöztetik párisi nyegleséggel, hanem – ismétlem – az fakad, az pattan. Az etikában is minden, ami nagy, az a lélek fakadása, a lélek lendülete, a lélek friss s érintetlen megnyilatkozása; azt nem olvasták ki sem a Kantból, sem a Schopenhauerből, az nem diktandó-írás az erényekről egy felsőbb leányiskolában.

Nézzétek hát hőseinket, hogyan tudnak adni; hogy pazarolnak életet; marokszámra, nyaláb-számra adják oda! Nézzétek, hogyan tudnak lemondani, miképp tudnak elszakadni ifjúságtól, szeretettől, boldogságtól; mintha csak egy felsőbbi láthatatlan lélekigézés s lélekjárás volna köztük! Ez az a nemzedék, mely nem becsüli többre életét eszményeinél, melynek tehát legértékesebb s vezető tartalma az ő eszményvilága; ez az a nemzedék, mely teljesen megfelel annak az evangéliumi szónak; „Nagyobb szeretet annál nincs, mint mikor valaki életét adja oda másért.” Pedig ezek a hősök

nem tudósok, nem művészek, még kevésbé filozófok vagy éppen esztéták, hanem a legtöbbje közönséges ember, de olyan ember, kiben a lélek mint eszményiség szakadt ki a megérezés közvetlenségével s hevével! Ezek a falusi emberek az odaadás hőseivé nyúlnak meg; a génusz nyújtózkodik bennük s szétüti az intellektuális műveltség| Prokruszesz-ágyát. Ezek a falusi emberek valahogy megnyúlnak s nem a mestergerenda alól, hanem az egész papiros-kultúrvilág mennyezete alól kibuknak s felszöknek a nagy akaratok szférájába; a műveletlenség darócán átvágódnak a gyémántlelkek. Eddig parasztnak tartották, most hősnek mondják; az úgy történt, hogy a külső hüvelyt keresztülvágta a lélek s az voltaképp nem jázsági, sem kunsági, sem nem muzsik, sem nem kozák, hanem isteni! Szóval, ahogyan a lélek testet szokott öltetni s megszületik a gyermek, úgy az ideál testet ölt s megszületik a nagy odaadás!

Ne kérdezd, hogy hová való? Megmondtam már, hogy Istenből s istenbe, a szellemvilágba való! Más-más történeti keretben ugyanaz az eredeti eszményiség vet lobbót. Mindegy az, vajjon Thermopylae vagy Csingtau, vagy Limanova a neve a helynek, hol a hősiesség kitör a közember lelkéből s eget kér; mindegy az, hogy hol ragyognak föl az életek törésföldjéről a vérrózsák s a laurusok! Az a dicsőséges öntudat, az az élő erő, mely a thermopylaei kőre véste azt, hogy „Vándor, ha Spártába kerülsz, hozd hírül, hogy elesve láttál minket a törvény hódolatában”, minden hősnek elnémult ajkáról száll ismét világgá s időtlen

időkön át hangzik és zeng és zúg és cseng, mintha harangszó volna a magasból s szeretetet éleszt s lelket nevel s eszményiséget ébreszt. Mily örvényei az időnek nyílnak köztük s a thermopylaei áldozatok közt; mennyire fekszenek el egymástól Csingtau és Berlin, Limanova s a jászsági huszárok tanyái! Milyen más az a görög sziklás hegy-szoros s a kínai partvidék vagy az a galíciai lapály s mégis ugyanaz a lelkiség, ugyanaz a változatlan, öregedni nem tudó, felséges lelkület borong felettük. Az az ősi eszményiség oly új s oly érintetlen most, mint 3000 év előtt; azok a nagy parancsok, melyek ellen véteni nem szabad, egyformán érvényesülnek. Változatlan az odaadás az eszményi, győzelmes jóba s ők is, mi is megtapasztaljuk, hogy Isten jár köztünk s hogy nincs messze tőlünk! A hősök példája révén a küzdelmes s áldozatos lelkület kiömlik azután a világra is. Valamint a rét kaszáláskor tele van illattal: úgy telik meg a hősök által a világ az Isten lelkével, mely az erőfeszítésnek s kitűrésnek, az áldozatkészségnek s odaadásnak, a bátorságnak s hősiességnek lelke! Telíti a világot egy nagy tűz, melynél fogva hiszünk valami-ben, amiért mindent oda lehet s oda kell adni; hiszünk valami nagy, fölényes jóban, melyért ha oda is adtunk mindent, bátran gondolhatjuk, hogy nem veszítettünk semmit. Követjük a latin tanácsot: „Si vis vitám, da sanguinem”, ha életet akarsz, akkor véredet ontsd; minél többet ontod, annál inkább lesz életed s akkor belenősz majd abba a nagy tudatba is, hogy mindent megnyer az, aki mindent odaad!

Így értem azt, hogy a háborúban megmozdul az emberiség energiája s hogy megérzi magát s kigyújtja a hősiesség s az odaadás ideáljait. A háborúban minden nagyobb erőt s hatalmat lehel s az ember öntudatosságra, vitézségre, hűsége, önfegyelmélettségre s áldozatosságra van beállítva. Ez ennek az etikátlan barbárságnak etikával telített atmoszférája. A háborút erőszak, zsarnokság, bűn indítja, de az a küzdelem az összes ideg- s akarati energiákat fölkelti s győzni nem az fog, kinek csak fegyvere, hanem az, kinek lelke is van. Azért a háború vad világa telítve van a nagy s erős akarat lelkével s bármily legyen a barbársága, de annyi bizonyos, hogy azt a legnagyobb eszményiség inspirálhatja. Az akaratok ott nőnek meg erőkké; a közönséges emberek ott nyúlnak meg hősöké. Ott nőnek nagygyá a nemzetek is. Egy emberként állnak ki milliók, sőt a történelem mutatja, hogy legtöbbször a háborúk szenvedéseiben, mondjuk, a néplélek e vajúdásaiban születik meg az erős nemzeti öntudat, – a nemzetegyéniség. Például szolgál erre a nemzetek ébredése a napóleoni harcokban.

Állítom továbbá azt, hogy *a néplélek a háború nagy szenvedéseiben megtörve s megalázva finomabb és tisztultabb értékekre lesz képes.*

E tisztulásra nagy szükség van s ezt a háború irracionális fergetege végzi. Tény, hogy a kultúra kápráztatólag hat, főleg a félművelt emberre s ilyen átlag az egész világ és egy nem-igaz, csinált világ színpadias s csalfa hatásaival uralkodik a lelkek fölött. Az elbizakodottság s a gőg elkapatja

az embert, aki azután enged a tradicionális elvek-
ből s túlteszi magát a fegyelmen s az erkölcsi
korrektségen. Átlag bizony azt látjuk, hogy a kul-
túrával nemcsak uralkodás, hanem szolgaság is jár
s hogy az ember, mikor úrrá lesz egyes természeti
erőkön a technika révén, önmaga oktalanul saját
nemtelenebb, alacsony ösztöneinek rabjává válik.
Aki emancipálni akarja magát a nagy, erkölcsi
törvények alól, az saját ösztöneinek igáját veszi
magára. A kultúr-uraság tehát nagyon könnyen
erkölcsi dekadenciával jár.

Nem akarok itt erkölcsi prédikációt tartani, de
azt mint köznézetet bátran kiemelhetem, hogy a
mi kultúránknak még nagyon sok erkölcsi fogya-
tékossága van s következőleg hogy az sok tekin-
tetben még csak máz és látszat, de nem lelki való-
ság. Egyik legnagyobb hiánya pedig az akarat
neveletlensége és puhasága. Nem mintha a kultúra,
szükségképpen elpuhultta, gyávává s önzővé tenne;
hiszen ellenkezőleg az igazi kultúra az összes erők
harmonikus kifejlését kívánja s így az egyaránt
az erős lélek s az erős test kultúrája, egyaránt az
izom- és az akarat-edzés kultúrája akarna lenni; a
tapasztalat azonban – legalább eddig – mást
bizonyít s elmondhatjuk Virgiliussal: „Vestigia
terrent”, a nyomok láttára meghökölünk. A nyomok
ugyanis nem az erőnek, hanem a gyöngülésnek,
nem a haladásnak, hanem a hanyatlásnak nyomai.
Az európai kultúrán nemcsak az élet rózsáit,
hanem ijesztő hullafoltokat is látni.

Az egyetlen „érték”, melytől az átlagos ember
még izgult, az élvezet; az egyetlen inger, melyre

reagált a testiség. Ezt szolgálta nagyrészt az irodalom, a művészet, a színpad s a divat. Micsoda a kihívó, párisi női divat, mi más, mint a test formáinak utcai mutogatása, mi más, mint raffinait prostitúció? Amellett egy eszeveszett fényűzés s gazdasági hóbort, mikor a férfi a nő rongyaira, csipkéire, sallangjaira, kalapjára robotol s az asszony azért öltözködik, hogy másoknak tessenek. A szépirodalom átlag a könnyelműséget s a léhaságot kultiválja s az üresszívű nemzedéket a lepkeszárnyú s festett arcú Múza igézete alá hajtja – mondjuk, felhajtja! A színpadról folyton mint kultúrtényezőről szónokolnak, de az a szónoklat s az a kultúra is olyan, mint a színpad, vagyis szín és látszat s valljuk be, a legtöbb ember a színházba azért megy, hogy mulasson és... legeljen. Szóval a kultúra mérlege mutatós ugyan, de nem reális! De mikor aztán úgy ránk szakad a komoly, a rettenetes valóság; mikor a mázolt kulisszákat lövészárkok, friss tömegsírok s szétdőlt családi tűzhelyek váltják fel; mikor a hasított szoknyájú bábok s a festett arcú, trikós dívák helyébe kisírt szemű anyák s özvegyek állnak élő kulisszák gyanánt; mikor elborul a gazdasági jólét ege s a lemondás s nélkülözés s a halálmegvetés s vitézség példái néma szemrehányással mutatnak rá az elpuhultságra s élvezetszomjra, melybe belebetegszik s beletörpül a hektikus nemzedék; mikor úgy végigszáguld a történelem viharja ennek az egész, csinált kultúrának papiros-világán s belesívít mint tisztító fájdalom mámoros aléltságába s végigsuhint a szenvedés lángostoraival petyhüdt, kényes tes-

tén: hej, ha valamikor, hát akkor remélhetünk magunkbatérést, megrendülést, józanodást, akkor remélhetünk tisztulást. Annyi bizonyos s azt a legblazirtabb naplopó is meg fogja engedni, hogy ember s nemzet számára új alapot a boldogulásra s új reményt a haladásra, azután új lelket s áldozatkészséget nem vehetünk a léha irodalomból, nem a francia házasságtörésekből; hősöket s szenteket nem a hasított szoknyás s trikós hölgyek nevelnek s ha kell hősiesség, tisztesség, megbízhatóság s áldozatos szeretet a nemzet számára, azt nem a Vígyszínházban keressük!

Ez a komolyabb, léhasággal szakító s önmagába térő lelkület leginkább a háború idejében szállhatja meg a társadalmat. Ma, mikor ezrek meg ezrek élete forog kockán; ma, mikor szomorúság s ínség környez milliokat, már csak nem fogunk szívtelenül s léhán ledérségek s hiúságok s flörtök után szaladgálni. Értünk állnak most egész rajsorok shrapnel- s gránáttűzben; értünk szenvednek s éheznek százezren; értünk nyílnak s hantolódnak fel tömegsírok; illik-e hát egy valamirevaló társadalomhoz, hogy e nehéz órákban harcosait felejtse, hogy az áldozatok s erőfeszítések e történelmi korszakában velük nem törődve mulatozással, piperével, kacér viselkedéssel tüntessen lelketlensége, szellemtelensége s nevetlensége mellett? Ezt Európában legfőlebb cigányok tehetik. Illik-e a társadalomhoz, hogy bálozzék, hogy a színpadra a „Csúnya embert”, a „Mozitündért”, a „Böskémet” felhajtsa? Valaki e nevetlen publikumot úgy akarta volna megbüntetni, hogy szerette volna

eltüntetni azt a 200 kilométernyi távolságot s oda akarta volna varázsolni a felcicomázott hölgyeket s a legelő hidalgókat az agyonfázott, éhező, sebesült harcosok közé, hogy legalább szégyenkezzenek. Ezt én nem tenném; nem tenném tiszteletből s könyörületből a mi tisztességes, kötelességet teljesítő katonáink iránt; ne lássák ők, hogy tehát semmiért, hogy még annál is kevesebbért, hogy léhákért szenvednek s hálnak meg.

E nevetlenségből való kinevelésre társadalmunknak még nagy szüksége van; még oly kevésbé érzi, hogy másért meghalni nagy szeretet s nagy ünnep s hogy épp azért, *mikor háború van, akkor a legkomolyabb istentiszteleti hangulatnak, a nagy áldozatok kegyeletének kell Marasztva lennie a nemzetre.* Akkor nincs tánc, nincs multság, nincs füzérke; akkor ne járjon senkinek esze csecsebecsén, festett arcon, sem muflonon, sem hermelen; hanem csak egy gondolatot zárjon magába, melyre felzokogjon a lelke, azt, hogy most meghal valaki értem, nem is egy, hanem sokan!

Aki nem így érez, az barbár; azaz, hogy nem is az, hanem komisz! Ez eszmekörben forogva értem annak a jeles írónőnknek indulata kitörését is, ki a Váci-utcának – mint ő mondja – „élő és mozgó kirakatversenyéről” szólva, így ír:

„Éppen két serdülő leányka jött velem szembe. Magas növésű, fejlett gyermekek. Tizennégy, tizenöt évesek.

Térdig érő, szűk szoknya feszült idomaikhoz. Fehér bőrük pókhálóvékony fekete harisnyán villogott keresztül. Lakkcipőjük fénye érintetlen volt,

mint a szilvának a hamva. Bő angol kabát blazírtan lógott rajtuk, kalapjuk kacéran félre volt csapva. Rövidre vágott, fürtös haj, festett arc és ajak, kezükben sétatbot.

És amint a társadalomnak ezt a két gyermekruhába és gyermekkorba öltözött, *mosolygó kinövését megláttam*, akkor, amikor szinte imádkozva ke-restem a világ bűneiért meghalt, türelmében is isteni Megváltót – akkor nem őt találtam meg.

De megláttam a haragvó Isten arcát, azért, aki megfenyíteni kész az emberiséget. És szinte azt vártam, hogy a sötét égen tündöklő csillagok a földre hullva ekrazitbombákká válnak és hogy végigkorbácsol a korzózó utcán a rettenetes világháborúnak isteni haragja.

Szerettem volna belekiáltani az utca zajába, a rajta mosolyogva andalgó emberek lelkébe, de úgy, hogy megremegjenek belé, hogy siessenek, szaladjanak haza, boruljanak térdre és imádkozzanak. Imádkozzanak sírva, töredelmesen, bűnbánóan, szívük-lelkük minden erejéből.

Imájuk erejével rázzák meg a földet, a felleget, az eget, hogy imádságuk túlharsogja a háború borzalmas zenéjét és eljusson Isten trónusáig.

Mert én, szegény gyarló szolgálóleánya az Úrnak – mialatt végigmentem a villanyárban úszó Váci-utcán – a haragvó Isten arcát láttam meg.” (Samassa Anna.)

Igen, a haza szenvedéseit áttérző, a milliók küzdelmeit velük küzdő, nélkülözéseiket megosztó s azokat önmegtágadással enyhítő lelkületre van szükségünk. Olvastam, hogy Németországban arra buzdítják a gyermekeket, hogy ne tegyenek cuk-

rot kávéjukba s ne egyenek fehér kenyeret vagy zsemlet, hogy több jusson ebből is a harctéren küzdő katonáknak. Jó gyakorlat ez is, hogy fegyelmünkkel s önmegtagadásainkkal viszonzozzuk mások nagy áldozatait. Magyarországnak s az egész emberiségnek tényleg most oly lelki erőkre van szüksége, melyek üdeségben tartás az erkölcsi érzést s melyek a fegyelem ritmusával s a jóra való készség lendületével kitartásra képesítsenek küzdelmeinkben s biztosítsák harcainkban a győzelmet. E részben mindnyájuknak kell közreműködnünk; de erkölcsről lévén szó, különösen a nők közreműködésére s első sorban előkelő gondolkozásukra s erkölcsi érzésükre fektetek súlyt.

A nőknek e részben nagy feladataik vannak s a legnagyobb feladatuk az lesz, hogy kimutassák, hogy vájjon megérzik-e s akarják-e szolgálni az erkölcsi megújulást. A nők ugyan azt mondják: „Mi nem vagyunk a teremtés urai”; de a tapasztalat mást mond, azt, aminek a XVIII. század közmondása adott kifejezést: „Kutten und Röcke regieren die Welt”, csuhák és szoknyák kormányozzák a világot. Azonban, mint tetszenek tudni, a csuháknak most nincs divatjuk, de van a szoknyáknak s nagy baj volna s szégyen volna, ha azt kellene mondanunk: „Röcke verderben die Welt”. Nem akarok általánosítani, mert aki általánosít, az hazudik; nem tévesztem össze hazám éretlen elemeit a nemzettel s azért bizakodom, hogy ha már kitört e borzalmas vihar s tördeli a nemzetet, hogy akkor törje le a közélet fattyúhajtásait is, s ha már fölkorbácsolta a vilá-

got, akkor söpörje el felettünk a miazmás párákat is s vonuljon el tisztítólag e hazán.

További jó, erkölcsi kihatása a háborúnak az, *hogy társadalmunkban megnyilatkozott a szeretet s testvériség lelke, s hogy észrevettük azt, hogy mivel tartozunk egymásnak.* A háború rettenetes pörölye kikalapálja belőlünk a rideg önzést, a kegyetlen haszonlesést s a káini részvétlenséget s ráképesít mélyebb s igazabb érzésekre, nevezetesen mások bajainak megérzésére. Mennyi szeretet áramlott ki most a szívekből, mennyi kölcsönösség s közérzés nyilatkozott meg! Mint indult meg a közös gond- dal, kinnal, búval a fölkarolás, a segélyzés, az ápolás munkája. Azelőtt sokat okoskodtak s írtak arról, hogy mire jó a kín s a szenvedés s hogy a háború büntetés-e vagy megpróbáltatás, melyet Isten bocsát ránk; most eltalálták e kérdésekre a helyes feleletet, tudniillik a tettet, mellyel a bajt kiküszöbölni s az Isten látogatását javukra fordít- tani iparkodnak. Rájutottunk saját nemesbülésünk s tisztulásunk nyitjára, mely abban áll, hogy sze- ressük azokat, kik szenvednek s segítsünk rajtuk. Ez az érzés győzött s általános lett. Elhatott a karitás mindenhová, ahol éheznek és fáznak, ahol a tűzhely parazsa kialvóban van s már a kétség s kétségbeesés árnyékai járnak. Végigjárta a harc- mezőket s a kórházakat, vigasztal és enyhít, gyó- gyít és segít. Gondozza sebesültjeinket s a hazáért szenvedő bajnokkal nemcsak azt érezteti meg, hogy őt szereti, hanem hogy szereti övéit is, hogy segíti halavány, könnytől ázó hitvesét s megsimogatja otthon maradt gyermekeit.

Ez élet-halál-harcoknak s a nagy szenvedéseknek benyomásaitól tünedezik a társadalomból az osztályok közti idegenség is s egy új érzésnek, egy új szeretetnek melege árad szerteséjjel. Ki tagadná, hogy van a társadalomban még sok-sok idegenség; van sokféle taszító s elszigetelő érzés. Bele van az keverve vérünkbe; meg van merevítve intézményeinkben s szokásainkban. Mi azt mint történelmi örökséget cipeljük magunkban s folyton megtapasztaljuk a társadalmi rétegek s osztályok viselkedésében. Idegenek vagyunk egymással szemben, kik úgy mennek el egymás mellett, mint az utasok az idegen városban, s még ha együtt élünk s dolgozunk is, akkor is egymás ügyeit úgy tekintjük, mint a törvénytelen gyermekek édesatyjuk családját, melybe beletartoznak vér szerint, de melyből ki vannak rekesztve törvény s szokás szerint s távolról nézik azt, ami voltaképpen az övék is volna.

De ez most elváltozik! S ez elváltozás szükségességét sohasem éreztük meg úgy s annyira, mint a múlt karácsonykor. Mert a karácsony mindig ugyan a család ünnepe, de a múltkor minden családnemzetté tágult s e nagy családban minden küzdő s szenvedő ember testvérünk lett. Közös érzésünkké lett mindnyájunk búja s baja, aggodalma és gyásza, s ettől az érzéstől hevítve sietünk enyhíteni a szenvedést s letörülni a nemzeti küzdelem sajtolta könnyeket! Reméljük, hogy e vérkeresztségből származik majd egyszersmind a nemzeti összetartozásnak s első sorban a társadalmi érzésnek új renaissance-a.

Ez ad majd a hazaszeretetnek is egy ideális reális-irányt; azt mondanám, hogy életrevalóbb érzést olt majd a hazaszeretetbe is. Hiszen igaz, hogy hazafiság szempontjából a magyart nem igen érhetted eddig sem gáncs; lelkesült, áldozott a hazáért; óriási erőfeszítéseket végzett századokon át, hogy megvédje s biztosítsa szabadságát; de valami nagy korrekurára volt szüksége, arra tudni-illik, hogy tudott a hazáért meghalni, de nem tudott érte eléggé s úgy, ahogy kellett volna, élni. Pedig az az igazi hazaszeretet, mely életet tud adni a hazának. Jelenlegi küzdelmeinknek már most – remélem – az lesz az eredménye, hogy öntudatunkra hozzák, hogy mily kincs, mily sajátos érték a haza s a nemzeti élet, de hogy annak nem vérontás, hanem vérkeringés kell s ezt a vérkeringést a békés, szorgalmas munka adja meg neki. A harctéren való küzdelem csak ideiglenes s gyorsan múló bemutatkozása a közösség lelkének, de azt igazi hazaszeretetté nem a vitézség temperamentuma, hanem a kitartó s küzdelmes munkának pátosza varázsolja át. Ez a hazaszeretet nem éri be azzal, hogy büszke s rátartós a hazájára s hogy el van bűvölve szépségétől s történeti múltjától, hanem a nyomatékot a munkás, népfejlesztő életre fekteti s úgy lángol a hazáért, hogy tesz s dolgozik érte.

A mi népünknel a hazaszeretetnek ez az érzése s erénye még nagyon gyér és fogyatékos. *Kevés a szociális érzéke s nemzetiségek közt élvén s oly monarkióban, melyben tíz nyelvet, ha nem többet, beszélnek, nehezen fejlődik ki benne a nemzeti egység*

s a szociális közösség érzete. Távól van még attól, hogy a „haza” neki annyit jelentsen, mint „a mienk” s hogy az a „mienk” nem egyéb, mint az a sokféle „enyém”. Nem érzi azt, hogy azzal a „mienkel” úgy kell bánnom, mint azzal az „enyémmel”; hogy azt éppúgy kell szeretnem, éppúgy növelnem s gondoznom, mint az enyémet. Hol tartunk annak a belátásától, hogy amit a haza veszít, azt én veszem s hogy ami a hazának kerül pénzébe, azt én fizetem, tudniillik mindegyikünk hol tartunk attól, hogy ami az államé, az az enyém is, s hogy ami neki vész, az nekem vész s azt bizony nekem kell megfizetnem. A mi katonáinkban – s ez s magyar szociális érzés egyik mérője – mindez átlag hiányzik; ha egy kicsit is megsebesültek, ezer- és ezerszámra dobják el a drága fegyvert s ezt a könnyelmű pazarlást a csodalénynek kell megfizetnie, melyei államnak hívnak hogy miből, azt a magyar nem kérdezi; de az adót nyögi s felpanaszolja. A béreasszony vagy más, akinek elment a kenyérkeresője, megkapja attól a misztikus felhőkbe burkolt lénytől, az államtól, a segílyt s nem dolgozik, ül a küszöbön vagy a padkán a kályha mellett s lopja a napot s nem érti, hogy az az egész állam közgazdaságilag egy szerző, munkás, szorgalmas, takarékos nép vállain áll; hogy az állam ereje az a munka, melyet mi végzünk s hogy az állampénztár forrásai mind a mi zsebeinkben rejtőznek. Íme, ez a szociális műveltség – mondjuk – ez a polgári belátás a dolgokba s az összefüggésekbe hiányzik a magyar népből! Pedig nemzet e belátás nélkül nem exisztálhat, valamint nem exisztálhat nép, hol

ezt a belátást ismét osztályharc s szociáldemokráciának nevezett irigykedés és munkakerülés elhomályosítja; ahol a szegények azt mondják: hát nekem nincs miért küzdenem, s ahol a három hold birtokosa azzal replikáz fõntebbi okoskodásainkra, hogy majd megfizeti azokat a költségeket a 30.000 holdas úr! Az ilyen diszgregáló. s bomlasztó nézetekben rémes szociális neveltlenség ijeszt, mely ellen csak úgy küzdhetünk sikeresen, ha a hazában a boldogulás lehetőségét mindenki számára folyton nyitva tartjuk s azután ha azt a közmeggyõzõdést érleltetjük meg népünkben, hogy itt a hazában munkával s igyekvéssel tényleg mindenki boldogulhat, hogy tehát ez a haza a „mienk”, az „enyém”.

A német népben ez a belátás már megvan; az tudja, hogy miért küzd; tudja, hogy küzd önmagáért, az övéért; tudja, hogy dacára a munkás s munkaadó, a bányász s a bányatulajdonos, a szegény s gazdag közti különbségnek, most mindnyájuk érdekérõl, arról a közösrõl, a közös övékrõl, Németországról van szó! Azért azután tarthat ily beszédet Landberg, szociáldemokrata német-birodalmi képviselõ s ugyanezt mondhatta volna bármely pártnak képviselõje:

– Jól tudjuk, hogyha ma esküt teszünk, hogy hazánk szabadságát, párt- és osztálykülönbség nélkül, utolsó csepp vérünkig védelmezzük) akkor ez az egyöntetûségünk átmege a hadban álló testvéreinkre és erõnket, akaratunkat megnõvelve, gyõzelemre segít bennünket. Tudják meg harcoss testvéreink, hogy *az egész nép zárt sorokban áll*

mögöttük. E harcban többről van szó, mint győzelemről. Németország szabadságáról, Németország létéről van szó. Az angol vagyonos osztályokat vádoljuk azzal, hogy ők idézték fel a harcot. Ők akarnak angol aranyat verni a németek véréből. Az olyan vérontást, aminő ez a háború, csak egy dolog okolhat meg: a haza védelme. Nincs a világnak oly országa, mely megérne annyi áldozatot, melyet eddig hoztunk e háborúban, egynek: Németországnak kivételével. Amikor Németország szabadságáért szállunk síkra, az emberiség örök haladásáért küzdünk, mert a nemzetek a kultúra kincseskamrái. Azok, akik egy nemzetet akarnak kipusztítani, az emberiséget kultúrája egy részétől akarják megfosztani.”

De van a háborúnak még egy nagy nemzetközi, erkölcsi kihatása, mely abban áll, hogy a zsarnokságtól elnyomott s a kultúrától elzárt népeket is keltegeti s fölébreszti bennük az erkölcsiségnek s haladásnak első feltételét s kellékét: a szabadság öntudatát s a nemesebb szabadság vágyát. A szláv népek szorulnak erre rá első sorban! Lehet ezt a háborút sokféle érdeknek szempontjából tekinteni s bizonyára tagadhatatlan, hogy a küzdő feleket más-más érdek vezeti s tüzei. Az angol s a francia bizonyára nem küzdenek az autokrata cárság hatalmáért, hanem egészen másért, de azért mégis szolgálják a cárizmust s ha győznek, akkor a szláv népek nyűgét erősítik meg, míg ellenben, ha legyőzetnek, akkor bukásukkal a szláv népek szabadsága emelkedik. Már pedig a cárizmusért nem lelkesülhet semmiféle szláv, s ha faji öntudata őt

a cár zászlaja alá sorozza is be, de nemzeti kulturális érdeke nincs e zászló győzelméhez kötve s ellenkezőleg a népek szelleme öntudatlanul is megsóhajtja a cár ellenségeinek győzelmét. E sóhajnak adott kifejezést Nekraszow is, mikor mondotta: „Ó Oroszország, te a végtelenbe nyújtott tűrésnek hazája!” Mindezeknek a népeknek nem lehet ideálja a felelősség nélküli abszolutizmus s ha igazán hisznek történelmi missziójukban, azt bizonyára nem egy magát régen lejárt s ázsiai formákban fönmaradt tatáruralomhoz köthetik. Történelmi missziót nem fűzhetünk az abszolutizmus érdekeinek szolgálatához s lehetetlenség, hogy a néplélek a maga történelmi szerepét tompa, tunya rezignációban találja föl.

Végül pedig remélhetünk még egy másféle nagy erkölcsi kihatást. Remélhetjük, hogy a *fajok ellen-szenve s gyűlölködése, melyet most csúnya hatalmi érdekek szítanak s a saját önző céljaira használják fel, az óriási eszeveszett vérontástól – mondjuk – e jeges vérborogatástól majd enyhül s hogy ez a világháború, mint világtörténelmi nagy engesztelés nemzedékek, nemzetek s fajok bűneiért, megcsendíti a világ szebb harmóniáját.* Arra való-e az emberiségnek fajok s nemzetek szerinti elkülönítése, hogy egymást pusztítsák s a testvériségnek cáfolatára s az evangélium csúfságára millió és millió életet irtsanak?! Nincs-e a világon elég hely germánok, latinok s szlávok számára, s kell-e a különbségnek, mely a sokféleséget s ezáltal az emberi szellem gazdagságát van hivatva szolgálni, éppen az emberirtó örületnek s a faji nagyzási mániának, impe-

riálizmusnak vagy cárizmusnak eszközévé lealacsonyulnia? Íme, az emberi közösségnek s egységnek egy magasabb, faji különbségek fölött álló s azokon épülő perspektívája! Nem kell a magyarnak, a németnek, az oroszoknak, franciának kivetkőződni faji sajátágaiból, de még kevésbé szabad kivetkőződni emberségéből! Nem szabad a fajt, a nemzetet letörni, de még kevésbé szabad a faji szenvedélyekkel s a nemzeti önző érdekekkel a haladás s fejlődés útját megakasztani. A faji lélek ösztönös gögje s hatalmi mániája bizonyára erkölcstelen hatalom s amennyiben ezt letörni vagy a háború okulásai révén nemesbíteni sikerül, annyiban haladunk előre s fejlődik az erkölcsi érzéseiben megtisztult s az ideáloktól hevített igazi emberség és demokrácia.

S mi volna a háború legeslegnagyobb s legáldásosabb erkölcsi kihatása? Megmondom azt is; *az volna, ha többé háború nem volna; az volna, ha a kultúr népek a nagy világháború vérontásának s emberhekatombáinak láttára úgy megundorodnának minden háborútól, hogy egy nagy temetési világkongresszust tartanának s ott elparentálnak azt a történelmet, melynek főbb eseményei az embermészárlások s síremléket állítanának s ráírnák a kövére azt: „Itt nyugszik a háború s nincs föltámadása”.* Mikor lesz ez a kongresszus, mikor s hol állítják föl azt a síremléket? Fejlődik-e valamikor az emberiség annyira, hogy az erőszakot kizárja nemzetközi érintkezéséből? Lesznek-e valamikor oly műveltek az emberek, hogy egymást hivatalosan s törvény szerint milliószámra agyba-fejbe nem verik? A hala-

dásnak mindenesetre az a jellege, hogy az értelem s az erkölcs határai táguljanak s a nyers természet, az ösztön s erőszak háttérbe szoruljon s ne uralkodjék. S annyi bizonyos, hogy abban a mértékben fogjuk a háború veszedelmét távoltartani s esetleg teljesen kizárni, amily mértékben úrrá lesz nemzeti ellentétek, *gőg*, kapzsiság, uralomvágy fölött az igazi kultúra, vagyis az igazság, jóság és szentség. Ennek pedig egy módja s egy titka van: vigyük bele az élet összes viszonyaiba, a társadalmi s gazdasági alakulásokba, a kereskedelembe s a politikába is az erkölcsöt. A háborúban le lehet győzni orosz, angolt, sőt németet is, de a háborút magát végleg csak az erkölcs győzheti le.

A vallásosság jelentkezései a világháborúban.

Az ilyen világrengés, amilyen a háború, a legváltozatosabb tarkaságban mutatja be az embernek komplikált lelki világát s az egyeseknek egymástól elütő szellemi orientációját. Vannak kedélyek, kik a nehéz, komor időben magukba térnek s bensőségebbekké lesznek, akik hisznek s buzgón imádkoznak, akik olvasókat aggatnak nyakukba s érmekeket varratnak kabátjukba, amit azelőtt soha sem tettek, sőt amit talán kinevettek, – s ez az átlagos ember típusa; de vannak megint mások, kik hitükben megzavarodnak s eszményiségükben elsötétülnek s kik kiszakítva a világorkán által eszményi kapcsolataikból, talajt s egyensúlyt vesztenek s üres, sötét öntudattal keresnek célt s értelmet az életnek. Az értékesebb lelkek világában bizonyára sokféle lélekjárás lesz; fény váltakozik majd bennük sötétséggel s lelkesülés nagy, hideg kijózanodással. Mindezek kínos revízió alá veszik az emberről s a kultúráról szőtt ideológiájukat s közvetlenül megtapasztalják hitéletüknek s annak az egész belső, lelki világnak erejét, illetőleg gyöngéit. Mint minden életnek, úgy a lélek eszményi s hitbeli életének kritériuma is az ellentállás

s a kitartás ereje, tehát az a kérdés lesz, hogy mit s mennyit bír el, hogy hogyan győzi s hogyan emeli ki az egyént s viszi érvényesülés elé érdekeit. Ennek pedig első kelléke s főfeltétele, hogy a vallásosság jól legyen beállítva a lélek s az élet erőrendszerébe, hogy az ember tudja, hogy mit akarjon vele s mit várjon tőle, hogy jól tudja elkülöníteni egymástól a physist s az ethost, jól tudja széttartani az Istenországát s a világot, szóval, hogy az őt környező, irracionális valóságban, mely harc is, sötétség is, szenvedés is, megtalálja a maga helyét s így a világ mechanizmusában megteremtse kapcsolatát az Istennel. Erre a vallásos tájékozódásra s elhelyezkedésre különféle befolyással vannak a jelenlegi nehéz idők. Lesznek e befolyások közt olyanok, melyek fejlesztik s emelik a vallásos lelkületet, de lesznek olyanok is, melyek bénítólag s zavarólag hatnak reá; lesznek a lelkékben erőszakos s lázító tünetek, melyek szakítást jelentenek bennük mindazzal, mit eddig mint nagyot és szentet tiszteltek; másrészt meg csodálatra ragadnak a léleknek világfölényét hirdető érzések. Ez ellentételen nem lehet fönnakadni, aminthogy csodálkozni sem lehet akár a vallásos lelkület reakcióinak indulatosságán, akár azoknak minden képzeletet meghaladó sokféleségén. Nincs az a változatosság a színek skáláján az alig észrevehető s elenyésző violától föl a legizzóbb tűzpírig, mint amilyen a különfélesége a vallásos érzéseknek ugyanazon nagy benyomások alatt. Ami az elsőt illeti, szinte lehetetlenség, hogy mikor a háború a lélek feneketlen mélységeit is

fölkavarja s még azokat az öntudat alatti némaságokat is megszólaltatja, akkor a vallásosságnak érzéseit, a lélek legérzékenyebb húrjait meg ne rezgetesse; lehetetlenség, hogy mikor a legnagyobb benyomásokat veszi a lélek, melyeket sem megrendelni, sem könyvből kiolvasni nem lehet, akkor a létmegismerés s az önmegértés misztikus szfinkszeitől, a lelki magány pusztaságában álló e Memmon-szobrok ajkáról hangokat ki ne csaljon. Sőt éppen az ilyen világtasztrófában, az ilyen lélek-megrendülésben nyerünk új meglátásokat, veszünk új, közvetlen érzéseket, melyek mély benyomással lesznek ránk s az említett, helyes pszichológiai beigazítás mellett hathatósan s biztosan tájékoztatnak majd Isten, lélek s életértékek felől. Hogy pedig ugyanakkor a lelkek a legkülönbözőbb hangulatokon s reakciókon esnek át, azon sem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy minden ember más és más világ s hogy a pszichológiai beállítás nemcsak a reflektáló öntudatnak, hanem számtalan tudatos és öntudatlan befolyásnak az eredménye. Hány embernek sötétül el a lelke, mert képtelenségekbe fektette az élet céljait, hánynak törik le teljesen a vallásos élete, mert a hitnek s a gondviselésnek világát oly érdekekkel kapcsolta egybe, melyek egymással úgy, mint ahogy ő azt gondolta s remélte, kapcsolatba nem hozhatók! Ha a mi Istenünk túlságosan emberi ábrázatú s ha a világ s a lét végtelen perspektíváit a relatív emberi léttel azonosítjuk, akkor természetesen törik-szakad minden; míg ellenben ha az ember világát relatív, kis világnak nézzük, a gond-

viselést pedig nem ötleteinknek s kis- és nagyvilági érdekeinknek érvényesítésére, hanem az isteni világtervek keresztülvitelére s az emberi üdvösség transzcendentális céljaira vonatkoztatjuk: akkor a lélek a maga világfölényes fajsúlyának erejében föléje kerülhet minden bajnak, kinnak és sötétségnek s épp e páratlan fölényességében tüzheti ki a legyőzött világ fokára a maga diadalmas zászlaját. Az ember ugyanis a világot kis méreteken belül technikája által is legyőzheti s le is keli győznie, hisz ebben áll a külső kultúra feladata, de azt az irracionális elemet, azt a vele ütköző nem-emberit s az azzal kapcsolatos ellentmondást s ellentétet technikája által le nem győzheti; ha azt le akarja győzni, akkor neki a szellemi, az erkölcsi világba kell fölemelkednie; fölényét tulajdonképpen ott kell érvényesítenie. Hasonlattanálva élve ezt úgy fejezhetném ki, hogy a sas ne bukják a vízbe, mert az az elem őt legyőzi; hanem emelkedjék a levegőbe; szárnyai erejében ott majd úrrá lesz óceán és orkán fölött. Ez az értelme annak az evangéliumi szónak is: „bízzatok, én legyőztem a világot”. De Krisztus sem azáltal győzött, hogy országát, tehát érvényesülését a technikának, gazdaságnak, politikának szintáján kereste; ott elsüllyedt volna; hanem azáltal, hogy kimondta: „az én országom – az isteni kapcsolatoknak, az isteni célok érvényesítésének, az erkölcsnek s lelki fölénynek s lelki békének országa – nem e világból való”.

A háború bizonyára ily elhelyezkedésnek problémái elé állítja az embert. Először is rávág az irra-

cionális valóság brutális erőszakával, úgy hogy lelke belerendül. Most azután minden attól függ, vajjon a lélek megtalálja-e a maga elemét s fölényességének azt az atmoszféráját, melyben úrrá lehet a világ s az irracionális történés fölött? Minden attól függ, vajjon tudja-e abba a rákényszerített irracionális történésbe beleállítani a maga sajátos világát s tud-e ennek a szellemi világnak erőivel befolyást gyakorolni reá; tudja-e kifejteti azt a legnagyobb befolyást, melyet lélek nemlélekre is gyakorolhat, azt a befolyást, melyet nem abstract ideológia, nem filozofálás, nem hideg kultúreszmények, hanem az a meleg, mély, vallásos élet, az Istentől való élet gyakorolhat a világon?

Hogy a vallásos léleknek e különböző elhelyezkedését bemutassam, először is ecsetelem azt a lelkületet, melyet a háború szenvedései a köznép élő hitében idéznek elő.

A műveltség alsó fokán a kétség nem otthonos; ott nem okoskodnak s ha botránkoznak is az érthetetlen világfolyáson, csakhamar megnyugosznak. Megvan ott az az ősi filozófia, hogy a világban van jó, van rossz is s hogy mindezt Isten intézi. Azzal a kikerülhetetlen rosszal, szenvedéssel és csapásokkal, folytonos érintkezésben állnak s a kultúra nem kényezteti el őket s vívmányaival nem kábítja el őket annyira, hogy elfelejtsék a valót. A közönséges élet e részben sokkal reálisabb s bölcsebb is, mint a kultúra ideológiája s izgatott kedély világa; van benne valamiféle archaikus bölcsesség, még pedig nem a gondolkozás, hanem a megézés révén, mely azt tartja, hogy a világ világ

lesz s az ember mindig küzdelmes lény lesz s az élet minden haladás s kulturális fejlődés ellenére okvetlenül egy transzcendentális kiegészítést s folytatást vár. Ez a lelkület a vallásosság talaja s mindenestre az az előnye, hogy nincs elszigetelve a valóságtól s az élet igaz megérzésétől divatos kultúr-betétek által. Ezek az emberek bajaikban Istenhez fohászkoznak, azokat túrni s elviselni tudják, háborúban, dögvészben, éhségben Isten látogatásait látják, melyeket meg kell állni s bármi történik is, tovább kell bízni s küzdeni. Az ő szemükben a háború is olyan, mint a természet; ez is végigvágat fergetegével a kalászos, virányos tájon s hullatja villámait, máskor mint májusi fagy leperzsel millió fakadást s tönkreteasz sok reményt, azután ismét mint árvíz átszakítja a gátat s kenyér helyett üszköt ad a gazdának s lehet ugyan, sőt kell is mindez ellen küzdeni, kell villámhárítókat alkalmazni, kell jobb gátakat építeni; de a földolog az, hogy nagy hitünk s bizalmunk, hogy bátorságunk s Isten akaratán való megnyugvásunk legyen, mellyel a fölöttünk járó jót s rosszat Isten kezéből elfogadni tudjuk. Mily csodálatos filozófok azok, kik, ha a fergeteg elült s az ágon egy madárka båtortalan csicsergése hallatszik, kik, ha az árvíz elvonult s ismét új virág fakad, elfelejtenek bút s bajt s bíznak megint gyermekdeden a látogató Isten jóakarátában. Hiszik, hogy köd, felhő s sötétség fölött napok járnak s hogy az éjszakában is a világosság Istene lakik s nekik ahhoz közük van. Ez a lelkület villan meg most is sok katonánk öntudatában, kik nem okoskodnak,

hanem engedelmeskednek s nem láznak, hanem indulnak s azt mondják magukban: ezt az Isten akarja; adja szent kegyelme, hogy visszajöjjenek; de akár jöjjenek, akár nem: legyen úgy, amint azt Ő akarja. Ez a felsőbb akarat uralkodik az ember gondjain s bajain; ez nyugtatja meg aggodalmait s ugyancsak ez ébresztgeti reményeit; ez ad nagy lelki egyensúlyt küzködésben éppúgy, mint szenvedésben. Ez képesít egyszersmind bátorságra, hősiességre s odaadásra. Adni csak az tud, ki nem sokat okoskodik, ki nem sokat bibelődik feltételekkel s klauzulákkal, sőt ki az evangéliumi, föl-púpozott, jól megnyomott s túlcsonduló mértékkel kész adni. Ezt az ember akkor teszi, ha minden gondját s aggodalmát Istenbe veti s ha egy felsőbb, jóakaratra kapcsolódik bele, melynek érvényesülésében s végleges győzelmében hisz. Aki ezt a lelkületet jellemezni akarja, az ne mondja, hogy ez ilyen meg olyan ideológia, vagy ilyen meg olyan többé-kevésbé öntudatos vagy öntudatlan filozófia, hanem mondja s ha nem tapasztalta önmaga, akkor higgye, hogy ez lelkes, meleg élet, nem fogalom, hanem kedélyi kapcsolat a világ személyes értelmével s személyes célszerűségével, kapcsolat azzal az érthetetlenül is érvényesülő, diadalmas jóssággal. Erről sokat lehet disputálni – s mindenki disputál róla, főleg az, ki meg nem tapasztalja, – de annyi bizonyos, hogy ez a legmegfelelőbb s világfőlényességre s győzelmes küzdelemre alkalmas pszichológiai beállítás s jobbat senki sem talál. Ha a szellem tényleg gravitál világfőlényességre, más orientációt s bekapcsolást, mint Isten felé s Istenbe, nem talál.

Ez a beállítás az emberek lelki világának egy általános, most divatos tünete, melyet léptenyomon tapasztalunk s melyről a liberális *Leipziger Neueste Nachrichten* is így ír: „Határozottan megállapíthatjuk, hogy ez a háború felébreszti a népben szunnyadó lelki erőket s nem durvává, hanem jámborrá teszi azt. Megállapíthatjuk, hogy új, erőteljes vallásos élet jelentkezik. Minden tábori levél, a harctérről küldött minden futólagos értesítés is ezt bizonyítja. Az emberek szíve Istenhez fordul s sokan, kik ifjúságuk óta nem voltak templomban, most arra kéri a hozzájuk tartozókat, hogy menjenek oda s imádkozzanak a küzdő férjért vagy apáért. A csatadalokban Isten szavát hallják s érzik közellétét. Rég elhalt hangok törnek ki belőlük s azok az ajkak, melyek azelőtt inkább csak szitkozódtak, most imát rebegnek. Igazuk van a német püspököknek, hogy a háború a német nép iskolája. Ugyanis a halál komolysága, mely ott ül sok hazatérő harcos homlokán, nem vékony máz rétege, melyet egy szempillantás festett az arcra, hanem a legbensőbb élmény. Es a háború új nevelése erősebb lesz, mint a felületesség iskoláinak hatalma... A harc hevében s a fegyverek ropogása közt írta Körner! „Auch du hast noch nicht ausgeflammt, du heilige Religion! Was von der ewigen Liebe stammt, ist zeitlich nicht entflohn!” A vallás a kedély kimélyítése a végtelenbe. De hol állunk véghez s örökkévalóhoz oly közel, mint most, mikor az élet hömpölygő folyama átszakad az örökkévalóságba?!”

E megfigyeléshez kétség nem fér. A nagy bajok

s szenvedések, mint a világtörténelem mutatja, azért alkalmasok a vallásosság ébresztésére, mert általuk öntudatára jutunk azoknak az értékeknek, melyek kellenek lelkünknek, de melyeket a kultúra nem nyújthat.

A vallásosság ugyanis nagy, pozitív reakció a semmiség s a „buta vég” ellen. A világ s az élet nagy nihilizmusából a pozitív mindenbe, az élő Istenbe menekszünk. A háborúban vaspatákon jár s száguld végig az enyészet mindenén, amiért hevültünk s amit becsültünk s kányakarmokkal vág bele nemcsak testünkbe, hanem lelkünkbe is; testünkbe ugyan csak sebeket vág bele, de lelkünkben felfakasztja a rémület s az érthetlenség kínjait. Le kell mondanunk, el kell szakadnunk mindentől s ezt a hazáért s a fejlődésért s az emberiségért, mely majd továbbra is ily érthetetlen szörnyűségekkel gyötri a jövő nemzedékeit! De hát ez érthetlen, saját fiait s önmagát folyton felfaló valóság nem ad nyugpontot lelkünknek s ebben az érthetlenségben s néma lemondásban ki nem tartjuk. Azt be nem veszi az eszünk, hogy az élet semmi, hogy a világ semmi, hogy az öntudat kigyúlado s elalvó láng s hogy a lét elmúlás! Vak erőkre nem bízhatjuk értékeinket, melyeket csupa látó s érző erő teremtett meg. A sötétségé, a semmié nem lehet az utolsó szó; nem azért ébredt öntudatra a lélek, hogy a mindent lezáró semmiségbe rögződjék bele s az ész lámpája sem azért gyúladt ki, hogy füstölgő s elhamvadó kanóccá váljék. Értelem s érték kell az életnek, nem vak erők játéka s a szenvedésbe is kell valami-

féle felsőbb érvényesülés! Azért menekül hát a lélek világból s elmúlásból, halálból s semmiségből az örök mindenbe s Istenbe kapcsolódik; azért látja szenvedéseiben is az ő szent akaratának teljesülését s azért járja át legkínosabb áldozatait is egy felsőbb s megnyugodott öntudatnak fényével. Szigetté akar lenni az elmúlás folyamában s csillaggá a fergetegek fölött; lelket akar találni a testben, halhatatlanságot a halálban, életet a síron túl is, szóval Istent akar találni a világban!

S ezt soha sem fogja úgy igényelni, soha sem fogja úgy keresni, de úgy megtalálni sem, mint éppen a világháború pusztító korszakában, most, „mikor az élet hömpölygő folyama átszakad az örökkévalóságba”.

Igaz, hogy a mulandóság s a halál máskor is környékez, máskor is hervad a virág s pusztul az élet; de máskor az elmúlás s a pusztulás nem lép elénk azzal a frivol kegyetlenséggel, mint most. Most úgy hull az ember, mint őszi dérkor a bükkös levele. A sírok most nem virágágyak, hanem kilométernyi árkok; most az élet oly olcsó, mint egy töltény s a halál oly természetes, mint a lélegzés. De éppen azért ez a feldúlt föld az Isten törésföldje s azok a vérrózsák az Isten vérző lábának nyomai, az a sötétség kinyilatkoztatás s a némaság nagy kiáltás. S ez a kinyilatkoztatás abban a meglátásban áll, hogy az ember s kultúrája egy darabka kis világ, olyan emberméretű, emberszabású s emberszagú világ, de hogy azt mindenfelől egy más nem-emberi, irracionális valóság környezi. Ezt az irracionális elemet el nem tagadhatjuk, sem

pedig ki nem küszöbölhetjük, bármily kultúrára tegyünk is szert; de másrészt épp e ponton villan ki a hit, az a közvetlen megézés, hogy a szellemi világ egy felsőbb szférába gravitál s hogy ez itt lent csak ideig-óráig, mint erjesztő s fejlesztő elem van beállítva, de azután az irracionális valóság fölé kerül, mint ahogy fölkerül az olaj csepp s a légbuborék az óceán fenekéről is. Mikor úgy töríkszakad minden, mikor az ember világa oly szemmel látható kézmű s történelme az irracionális világnak ephemer epiphenomenonja, mikor összes értékeink, melyekért égünk s hevülünk, oly értéktelenül kezeltetnek, mikor maga a kultúra oly gyöngének s megbízhatatlannak bizonyul, mikor nemzetközi joga is az ösztönös erőszakot, az értékek rombolóját, a háborút, nemcsak hogy ki nem zárja, hanem ellenkezőleg – bocsánat a kifejezésért – nemzetközi kultúrintézménynek, a fejlődés egy tényezőjének tartja, mikor euphemistice „ultima ració”-nak, az „erőszak kategóriájának” hívja s annak elismeri: akkor ne csodáljuk, hogy a lélek felsikolt s a nagy értéktelenítésre nagy állítással és saját értékének kiemelésével felel, ne csodáljuk, hogy kiemeli önmagát s dacára szeretetének a szülőföld iránt s hevülésének a kultúráért, azt mondja: bizony ez nem az én otthonom s az én országom nem e világból való. A világ a háborúban megmutatja igaz arculatát, idegen valóságát s akkor lelkünk ösztönös lendületével Istenbe menekszünk.

A vallásosság ébredésének további oka az, hogy a háború küzdelmei s szenvedései kicsalják a lélekből a heroizmusnak s az önzetlenségnek érzéseit,

melyeket a béke szatócsszelleme s a köznapi élet önzése háttérbe szorított s mintha csak kihámoz-nák önfeladtságának hüvelyéből az igazi magvát s lemosnák képéről a magát-megnemértésnek s a hely-telen filozófiáknak penészfoltjait; de annyi tény, hogy valahogy rákadunk igazibb magunkra s meglátjuk önarunkat. Mily nagy jó, mikor a lélek, szétlebbentvén történelmi, csinált fátyolait, meg-tapogathatja s megérezheti önmagát s örömmel nézhet magamagának szemei közé, mondván: tehát ez vagyok én?!

Pedig az esik meg tényleg vele, az, hogy rákad magára s ezt az önkinyilatkoztatást éppen leg-lelkibb érzéseiben, a szeretet, hősiesség, az odaadás s áldozatkészség s a föltétlen hódolat s megnyug-vás erényeiben tapasztalja meg. A modern kultú-rának s filozófiának e körül két balkeze volt! Divat volt a lelket tagadni s mindent megérteni. Eldisputáltuk jogait, ignoráltuk igényeit; legyömö-szöltük a materiába. Ami erkölcsi elemeket s vonat-kozásokat találtunk benne, azt mind önzésből magyaráztuk ki; mert hát önzést értünk – így gondoltuk – de odaadást nem értünk; az „irra-tionale quid”. Csináltunk erkölcsant biológiai alapon s eszményeinknek (haza, kultúra, önfelá-dozás) szociológiai magyarázatot adtunk. A törté-nelem csak osztályharc lett s az embereket állítólag csak az étlap érdekelte; a kart erőfeszítésekre az önzés inspirálta, a kezét ökölbe a gyűlölet szorí-totta. Azt megértettük, hogy az egoizmus sajátos lelki fakadás, de hogy az altruizmus is az, azt már nem. Nem értettük meg, hogy van egy szuperin-

dividualis objektív eszményesség; hanem azt magyaráztuk, hogy mindent kizárólag a szubjektív ösztönösség mozgat. Ebből a fortyanó egoizmusból lett a filozófia vezető elve, ez lett a kultúra szülője s bálványa; lángelmék jártak előtte, mint akolythusok (gyertyavivők) s költők s filozófok, mint tömjénezők; az újságolvasó publikum pedig arcra borult s áhítattal tekintett föl ez új „Dagonra”, mely a tulajdonképpeni valóság s igazság s tudomány s mely mögött csak ideológia s babona sötétlik.

Az igazság pedig az, hogy igenis van önzés, van osztály-érdek s az is tény, hogy a foglalkozás s hivatás visszahatással van az ideológiára s ugyanaz a fogalom másképp van színezve a békés földművesnek s másképp a francia szindikálistának fejében; de azért az emberi élet s történet nagy tengelyeit nem ez a patkószegkovács kovácsolta s az embereket az igazság, jóság s szépség csodavilágában nem az önzés inspirációi vezették. Igaz, hogy a béke köznapi világában inkább az önzés dominál. Ott fölszabadulnak az egyéni érvényesülés erői s elfeledtetik velünk, amit más altruista elvek, a közösség érzései hordoznak; annak következtében föl nem ismerjük s hálátlanul értékeljük a javakat, melyekben nem az önzés kezéből részesülünk. Ily benyomások alatt azután természetes, hogy az egyéniség tisztára szubjektív irányzatú s szubjektíve orientált tehetségeit fejleszti, hogy ily érzések s ily reakciók szálaiból fonja gubóját s ha intellektuálistává is s egoistává, de mindenesetre egyoldalúvá válik, minek következtében a közösség nagy érdekeit, melyeket nem lehet egoizmusból

magyarázni s az azokból származó indításokat nem izleli s épp azért meg sem érti.

De a háborúban fölébrednek az elhanyagolt lélek érzései s az emberek, kik eddig csak önzést prédikáltak, más hatalmasságok s más parancsoló szükségességek alá kerülnek. Elfelejtik magukat s rácsafolnak csinált ideológiájukra. Ez ideológiák kártyaházai, papírmaché-falai összedülnek s új motívumok jelentkeznek s új akarások kerekednek felül. Most megint övük a világ, övük az élet. Erejüket megérik a nemzetek s szinte fejükhez kapnak, hogy hát ilyen is van s hogy ez mind bennük van, mikor minderről nem szólt sem a dialektikai materializmus, sem a francia pozitívizmus, sem az angol gazdaságtan. Csodálatos, hogy ez mind e fenomenális tudomány dacára is más-képp van!

De hát a csodálkozás végre is csak ingere a tudásnak s attól gyúl ki azután a jobb belátás világossága! S e világosságban felismerjük, hogy a kultúrvilág végre is a lélek vetülete s hogy az egyoldalú s téves is lehet. Ez a felfogás téves is volt, mikor csak önzést s hasznot prédikált; a háború szelleme pedig e felfogást kijavítja s a lelket mélyebb s sajátosabb érzéseiben is, amilyen a szeretet, az odaadás, az önfeláldozás, a hősiesség, bemutatja, ugyanakkor pedig épp e nemesebb érzései által a felsőbb, eszményi valósághoz, az Istenhez köti. Szeretni kell – mondja az eszményiség – szeretet az ember értéke s öröme, – szeretni kell hősiezen is, – aki úgy szeret, hogy magát odaadja, az megtalálja magát igazán, – az

evangélium is mondja: „aki életét elveszti értem, az találja csak meg tulajdonképpen”.

Ezek volnának úgy nagyjában a vallásosságot ébresztő s fejlesztő behatásai a háborúnak; vannak azonban annak másféle vallásosságot zavaró, kétségeket ébresztő befolyásai is s a szenvedések éjszakája a tört szívek s tört lelkek világát is takarja. Vannak, kiket a sötét, istentelen hangulatok teljesen megzavarnak s akik annak következtében kétségbe esnek összes értékeink s eszményeink felől s ezzel Istentől is elfordulnak.

Ez éppen a legfinomabb, esztéta lelkekkel szokott megésmeni. Annyira hevültek a kultúráért, annyira bíztak a haladásban, hogy minden brutalitáson, minden kegyetlenségen azzal tették túl magukat, hogy ez régen volt így „ez csak átmenet volt”, most pedig úgy látják; hogy az emberiség csak raffináltabb, de nem műveltebb s hogy kegyetlenebb s vérengzőbb minden állatnál. A háború ellentétje a kultúrának, tagadása minden tanának, rombolója minden értékének. A háború idegen, érzéseinkkel ellenkező hatalom, bármily címen vezessük is azt be s bármely nevet adjunk neki. A kultúrának eszményei s értékei voltak; voltak szent, sérthetetlen piedesztáljai s ragyogó, káprázatos keretei; e piedesztálokra állította az embert, a nemzetet, a hazát, a családot, a haladást; e keretekbe állította, hogy biztosítsa, az emberéletet, a vért, a verejtéket, a kenyeret, a munkát, a vagyont. S most az mind feldől, pusztul s megsemmisül, de nem fenevadak, tűzhányó-hegyek s földrengések által, hanem a kultúrember által!

Hogyne rendülne ebbe bele a lélek? Hogyan értse ezt? Mondják ugyan, hogy mindezzel nem tagadják a kultúrát, sőt hogy épp kultúrhatárokat vonnak a háború pusztításainak is; de azért a a belső ellentmondás megérzik a helyzetet, mert tény, hogy a kultúra, legalább ahogy most van konstruálva, maga ismeri el a romboló s kegyetlen erőszakot „jogi” intézménynek.

Ez több, mint amennyit ugyanezen kultúra által kiművelt finom érzések elbírnak. S így azt kell mondanom, hogy a kultúra a lelki világot, a finom érzést belső ellentmondásba állítja bele s az ember nem bír maga-magával.

Az érzelmekben is van logika s azoknak ellentmondásai kínná és sötétséggé válnak a lelkekben. E sötétség némelyekben oly sűrű, hogy elnyel minden eszményt s elnyeli magát a hitet. Ennek megvilágítására nem filozófálok, hanem közlök egy levelet, melyet egy anonym-hölgytől vettem. A levél így szól: „Uram, én ma lelkileg ki vagyok dobva az ürbe, a rettenetes, sötét, vigasztalan semmibe. Az én lelkemnek nincs szárnya, hogy onnan elröpüljön, akár följebb, ahol talán találna valamit, akár lejjebb, hogy megint valami talajféléit érezne lábai alatt, valamit, amit előbb érzett. De a semmi, az űr, az borzasztó és tűrhetetlen és nem jó ott lennem.

En ott abban az űrben éppen csak gondolkozni tudok – s azt jobban mint előbb – se gondolkozásom révén ma azt találok, hogy életem legnagyobb tévedése volt hitem az erkölcsi világrendben. S ez a hitem megvolt. Hogyan kerültem

hozzá, milyen rettenetes küzdelmek által és árán, az mellékes, – de megvolt. Azért vagyok ma úgy kétségbeesve. Úgy jártam, mint ahogy jár anyagilag a gazdag ember állambukáskor. Az én lelkemben is devalválódott minden érték s itt állok most egy csomó szennyes bankóval, amire rá vannak ugyan írva megnyugtató dolgok, de amelyekben már nem hiszek, – amit beváltani nem lehet, – amivel nem tudok mit kezdeni s amitől – undorodom. Miért nem gyűjtöttem aranyat, – mondhatja – az most megvolna... Uram, tudja, hogy az életnek nevezett vásárban nem forog sok arany. Aranyom hát nem volt, de hittem, hogy azért van mégis értékem, hittem, hogy az arany ott van a bank pénzében. S az, hogy nem látom, nem baj; azért az mégis ott van s éppen azért a papír is jó.

Uram, szent volt előttem a haza fogalma. Szerettem ezt a földet, melyre *ezer* év előtt jöttek őseim. Ma? én nem tudom, hol nem lennék szívesebben, csak nem itthon, csak nem itt, ebben a nekivadult világban! Ma úgy érzem: ha a haza okozza az ilyen borzalmakat, akkor nekem nem kell haza.

Tudom, hogy az északi ember más mint a déli, tudom, hogy a latin nép más mint a szláv; jaj, tudom, nagyon tudom; én mindezt tudom, amivel védeni s szükségképpeninek deklarálni szokták ezeket a förtelmeket; de ezzel a tényálláson nem változtatnak. Gondolom ugyanis, hogy elvben ezek a dolgok úgy is el vannak már intézve, de mit használ az elv, ha ily rettenetes a valóság?! Egyszer Parisban, nem tudom, miféle klostromban kezembe nyomtak egy kis katekizmust, talán csak

nyolc oldala volt, de azon a pár lapon ott volt a világ minden bölcsessége, aminek a tartalmát a töltőtollam egyszeri megtöltésével le tudnám írni ma is. S azt, ami ott volt, épp úgy elfogadhatja vér- és fajkülönbség dacára egy eszkimó, mint ahogy elfogadhatja egy kongó-néger, Poincaré éppúgy, mint Petár ő felsége, vagy Vilmos császár! Többet, egyebet annál úgysem írtak, pedig tinta-tengereket írtak már s nem fognak írni különbet sem s mit értünk el mindezzel? Azt, hogy keresztény emberek marokszám dobnak kivájt ember-szemeket egymásnak arcába, – azt, hogy öt vagy tudom is én hány nemzet színe-java hason fekszik hétszámra vizes, fagyos, sáros árkokban s lesi a másikat, hogy lelőhesse, – azt, hogy ezerszám ácsorognak elképzelhetlenül agyonszennyezett pályaudvarokon az asszonyok s napokon át, sőt hetekig ülnek egy padon s lesik azt a szerencsétlen, riadt nézésű, elcsigázott ember-barmot, akit egyik vagy másik harctérről marhaszállító kocsin visznek a másikra, – aki az ő férjük, apjuk vagy testvérük. Hol van itt a kultúra s az emberhez méltó érzés? Azt mondják tán, hogy azután majd jobb lesz minden? Hát hogy a csudába ne lenne jobban? Elpusztítanak egy csomó embert, tehát kevesebben lesznek a világon; természetes, hogy egyre-egyre jó ideig több fog jutni mindenkől, ami földi érték: arany, asszony, kenyér! De csakis ebben, csakis ily értelemben lesz jobb világ s mit használ ez? Hiszen így volt ez már akkor is, mikor a troglodita agyoncsapta azt a másik trogloditát, amelyik az ő mogyoróárkához kezdett járni mogyorót enni.

Agyoncsapta – tout simplement! s az asszonyát, ha kellett neki, magával vitte, ha pedig nem kellett neki, azt is agyoncsapta s akkor aztán ott volt a barlangjában, meg a barlangja körül is „a háború utáni örvendetes fellendülés minden téren” s örvendett neki a győztes troglodita egész addig, míg előjött megint egy más troglodita s elkezdte enni a mogyorót s akkor megint harc volt s vagy az egyik vagy a másik ott hagyta a fogát. Hát hol lássak én mindebben valami megnyugtatót, valami szépet, valamit, amit világos fejjel haladásnak mondhatnék?! Az már csak nem haladás, hogy repülni tudunk, mikor odafönn nem jut eszünkbe semmi egyéb, mint amit már itt lenn tudtunk! Az nem előny, hogy mi ott röpködünk a felhők között, mikor a lelkünk a sárban fetreng. S az bizony ott fetreng s én nem látom, hogy a mi lelkünk másmilyen, mint azé a trogloditáé. Hiszen a saját kölykét talán az sem bántotta s az is megeshetett, hogy békében élt a szomszédjával, ha az történetesen nem szerette a mogyorót.

Uram, az én életemben már végignézhettem egy egész csomó találmányt s azt hittem, hogy a lelkiek terén is haladunk s többet érünk, mint előbb s hogy jobbak, könyörületesebbek s igazságosabbak vagyunk s íme, most ráncszakadt ez a legnagyobb háborúja s kegyetlensége a világnak, háború, amelyen még nem volt s amelyről azt hittük, hogy ilyen már nem is lehet.

Láttam előbb is nyomorúságot, hogyne láttam volna! Láttam kiuzsorázott milliőkat, robotban elnyomorodott gyermekeket, de erre azt mondták:

„egyszerre nem lehet; a ma mégis csak jobb, mint a tegnap s a holnap majd jobb lesz, mint a ma”. S én elhittem s ezerén elhittük, talán csak azért, mert kényelmes volt nekünk azt úgy elhinni; elhittük s nyugodtan aludtunk, míg ezer és ezer asszony rossz világítású, bűzös szobában éjjeleken át varrt, hogy nyomorult falat kenyerét megkeresse... Ha eszünkbe jutott mégis, hát megfordultunk a másik oldalunkra s azt mondtuk: egyszerre nem lehet. Örök szégyenünk, hogy ezt elhittük! Vagy ostoba vagyok, aki nem látok, vagy gazember, aki látni nem akarok, – e kettő közül választhatok. Nekünk nem lett volna szabad a józan eszünk s érző szívünk ellenére hinni azoknak, akik azt hazudtak nekünk, hogy „egyszerre nem lehet”.

Uram, nagyon boldogtalan vagyok! Én nem tartozom azok közé, kiknek a lelke háborgását lecsillapítja, ha felveszik a szép, fehér ápolónő-ruhát és valamely ispotályban etetik az elnyomorodott szegény bakát, akár a fiók-verebet; – nem tartozom azok közé, kiknek a fájdalmán enyhít, ha elmossák a köpöcsészét és megvetik az ágyat. Azt gondolhatja tehát, hogy nagyon ráérek, nincs dolgom s ez a bajom. Pedig dehogy! Megteszem én mindazt, amit ma mindenki megtesz, de mi haszna, engem ez nem elégít ki. Ugyanaz az érzésem van, mintha flastromot ragasztanék valakinek a falábara. Mit változtat az a dolgon, hogy a flastrom kitűnő s hogy nagy fáradtsággal s messziről hoztam, s hogy ügyesen ragasztottam fel? Az én bajom éppen az, hogy én ma már azt is tudom, hogy

ez az egész agyonmagasztalt társadalmi akció: flastrom egy falábon.”

A levél végét elhagyom; a csattanója épp a faláb koppanása. A kesergő, nemeslelkű asszonynak faláb a társadalmi akció, faláb – vagy mondjuk inkább – faszárny az eszmény s fajankó az ember – ha ugyan nem rosszabb –; deszkakoporsódeszka, lécsibe- s gimblikalitkaléc, fa, szúette fa, iga és kaloda minden emberi intézmény s ennek a sok fának a szúja az ő kétkedő, szkeptikus esze s mása már nincs. Eszményi falábak, tehát hazugságok; csillagai kialudtak, lábai alatt zsombék s posvány, öntudatában pedig sötétség s üresség ijeszt. Csak esze maradt meg s eszének fulánkja, mellyel elpusztíthat mindent, de nem önmagát, mert öngyilkossá a szellem soha sem lehet. Annak élnie kell, „élet a sorsa”. S hol marad az Isten – kérdezhetjük – az Isten? Ahol eszmény nincs, ott nincs Isten! Ahol nincs napsugár, ott nincs nap, legalább nem érezni meg, hogy van.

Igaz, hogy a szkepsis álláspontja tarthatatlan, mert ha a szkepsis a helyes filozófia, akkor hát a szkepsis az igazság s ha van valami igazság, akkor már van valami fényesség s annak nyomán azután fel kell érnünk a nagy, a ragyogó fényességhez; de én csak rá akartam mutatni a megrendült lelkeknek e sötétségére, mely elnyel minden eszményt s minden hitet s mely oly nagy s kimondhatatlan szenvedést hoz rájuk a világháború révén!

E kultúr-kétségbeeséstől eltekintve a legtöbb nehézséget a hívő lelkekben a gondviselő Istenbe vetett hit megrendülése támasztja. Sokan botrán-

koznak s kérdik: hogyan lehetséges mindez? Hogyan engedheti meg mindezt az Isten? S valóban, ha az Istent kisedővő bácsinak vagy jó atyusnak nézzük, ha az emberi kultúrát pihenő kerevetnek vagy puhán bélelt fészeknek tartjuk s végállomásnak s nemcsak átmenetnek hisszük, akkor éppen az lesz a baj, hogy a vallásosság szféráját oly efemer érdekkörökbe állítjuk bele, melyek természetüknél fogva relatívek s mulandók s hogy ezt a körülményt nem gyerekes ideológiáknak, hanem a gondviselés hibájának tulajdonítjuk. De hát a gondviselés perspektíváit nem a gyermekszoba naivsága inspirálja s ha a hit igazán naiv, akkor a saját gyöngeségünket s az Isten végtelenségét is számba kell vennie és sohasem hinnie azt, hogy győzi a végtelen Isten gondolatait, hanem bízniya kell benne, ha nem is látja be azokat. A gondviselésről sem lehet az a fogalmunk, hogy az megóv minden bajtól s szenvedéstől, hanem csak az, hogy minden baj s szenvedés ellenére érvényesíti irgalmas, üdvözítő terveit. & gondviselés *örök célok* s nem az embernek – bőrét s pénzecskéjét féltő – izgalmai szerint van beállítva. Hányszor dűlja szét ugyanaz a gondviselés a mi kultúránk macskazúgos s egérszagú alkotásait, hányszor szánt bele a társadalmi s gazdasági elrendezkedésnek saláta- s rozsmaring-ágyaiba a történelmi fordulatok hatalmas gözekeivel! A gondviselésből akkor volna csúfság s karrikatúra, ha az ember ízlése, szokásai s kedvtelése szerint igazodnék; ha óvna minden küzdelemtől s minden imánkra ő mondaná rá az áment. Az embernek

más kell; kell baj és küzdelem; kell hogy időnkint kihúzzák lábai alól a gyékényt s hogy újra s más-képp tervezze s fejlessze s építse kultúráját! Ellen-tét, ütközés, küzdelem kell mindenhová; az kell a szellemi, a gazdasági, a társadalmi világba.

A pesszimizmust az az optimizmus fogja legyőzni, mely a rosszban is a jónak eszközét látja, amely alázattal ki tud térni a térfoglaló jobbnak s újnak útjából s be tudja vallani, hogy minden, ami él, a legjobb akarat mellett is megöregszik, elavul s megfakul s jó, ha meghal és eltemetik. Van ebben a lelkiületben sok lemondás s lehet azt pesszimista hangulatokkal is tarkítani, de azért a gyökere mégis csak a nagy hit s a nagy bizalom, hogy a jó győz, hogy győz a rosszban is s hogy minden a jót szolgálja. A vallásos lélek erre a fölényes, szellemi magaslatra küzdi föl magát nehézségeken, érthetlenségeken s ellentmondásokon át. Lassan-lassan meggyőződik arról s ami a fő, megnyugszik abban, hogy a halálnak is mily csodás, isteni missziója van a világon, nemcsak abban az érte-lemben, hogy elsöpri azt, ami avult s életképtelen, hanem főleg abban, hogy a haladásnak, a fejlődésnek s az élet új alakulásainak nyit tért. Az élet letörik; az emberek sírnak, a halál meg az új élet nótáit fütüli. Az a hit, mely tagadása a küzdelemnek s megóvása az embernek a rossztól, a kint-től s szenvedéstől, bizonyára babona s nem az Isten gondolata. Ezzel nem azt mondom, hogy a háborút Isten akarja s még azt sem állítom, amit De Maistre, hogy a háború az isteni világhor-mányzásnak s gondviselésnek külön célba vett

tényezője, mely mindig lesz, míg a világ fönáll s mindezt azért nem fogadom el, mert másrészt mégis csak azt kell mondanom, hogy a fejlődés – mely pedig az Isten gondolata – mindenütt háttérbe akarja szorítani az irracionális s ösztönös elemet s az embert úrrá akarja tenni a világon értelme s erénye szerint. Tény azonban, hogy e haladáshoz s fejlődéshez is ütközés és harc kell s hogy az erényt is a kellő magaslaton a fegyelem s küzdelem temperamentuma tartja fönn. Valami végleges békéről, valami általános jólétről s boldogságról tehát itt a földön nem álmodhatunk, mert „wo Könige bauen, da ächzen die Karrner”; ez a fejlődés világa, mely Isten gondolatai szerint épül, mi meg csak kubikusai s taligásai vagyunk, hát ugyan végre is miről s mivel álmodjunk?!

Ez a hangulat ugyancsak nem kultúrmámor, nem a világ fölötti uralom öntudata, de másrészt nem is pesszimizmus, hanem inkább reális, józan érzület, mely tulajdonképpen igazi, mély vallásosságra vezet. Meglazítja ugyanis bennünk a világhoz való ragaszkodásunkat, lehűti sokban kultúrreményeinket s bizalmatlanná tesz a haladásnak közel jövőben bekövetkező győzelme iránt. Nagy szenvedések korszakaiban az emberek mindig el szoktak fordulni a világtól, mely oly kegyetlenül idegenszerűen viselkedik velük szemben s átérzik szent Pálnak azt a szavát: „Nincs itt maradandó városunk, hanem a jövődöt keressük”. (Zsid. 13., 14.) Közelebb lép érzéseikhez Donnosó Corteznek az a felfogása is, hogy a világon az erénynek s jóságnak mindig kereszt lesz a sorsa, hogy az

erkölcsnek csak erkölcsi lehet a győzelme, mert minden másféle győzelem nem illik hozzá s hogy az erkölcsi győzelem épp a kereszt tragikumában villan ki s mutatkozik be szembetűnően. Mindez azonban nem tagadása az erkölcsi rendnek, hanem sajátságos s gondolom, igaz beállítása. Az erkölcsi világrend nem abban áll, hogy a rossz ne legyen nagyhatalom a világon, – nem abban áll, hogy ne szenvedjünk s ne törjön össze a háború kalapácsa, hanem abbén, hogy a lelkét fölényességre segítse s hogy a lélek a világot a maga erkölcsi erőivel s értékeivel legyőzze. Abban áll az erkölcsi rend, hogy a jót rendületlenül s következetesen gyakoroljuk s hogy a szintézist bensőség és külső tevékenység közt, eszmény és valóság közt, egyéni függetlenség és áldozatos odaadás közt sikeresen megteremtsük. S ezt a szintézist, ezt a harmóniát azok teremtik meg leginkább, kik saját állapotukat itt a földön befejezettnek nem nézik, kik a rosszat elviselik s a jobbat várják, kik Istent önmaguknál végtelenül nagyobbnak tartják s azért sem* a jót nem tartják szabadalmuknak, sem nem botránkoznak az Isten látogatásain. Ezek azután szenvedések s megpróbáltatások közt sem járnak falábakon, hanem szárnyakon s azok közé tartoznak, kik legyőzték a világot.

Véleményem szerint ez a legműveltebb s legmélyebb lelkek vallásossága. Minél műveltebb ugyanis valaki, annál világosabban látja a világ s az élet korlátolt s relatív mivoltát s hogy az emberi ész csak olyan mint a gyertyavilág, mellyel kezünkben egy beláthatatlan nagy város utcáit s házait

járjuk s világítunk magunknak, de e világítást árnyék és homály s egyoldalú fényel s sötéttséggel játszó meglátások környékezik. Több e világításnál a homály, mint a fény! Épp ezért nem fogadja el relatív s szubjektív benyomásait s érzéseit a valóság mértékének s ha borul is rá időnkint homály és sötétség, sőt érthetlenség is, azért nem kételkedik a valóságban, sem a valóság nagy elveiben, például a célokban s azok valósulásában, tehát a jóságban sem s tudja azt is, hogy az ő sötétségei fölött az örök értelmiség napja ragyog. Azonban a legkiválóbb jellege az ilyen lelkületnek az, hogy az erkölcsi rendet nem azonosítja sem a világ folyásával, sem az ember esélyeivel, melyek őt a fizikai vagy jogi rendben érhetik, hanem világfölényes magasságba emelkedik eszményeivel s az erkölcsi rendet az erkölcs szférájába állítja bele. Nem teszi azt függővé sem földrengéstől, sem sziklaomlástól, sem háborútól, sem vereségtől. Első tekintetre ennél természetesebb s észszerűbb állásfoglalás el sem képzelhető; mert hiszen mindent a maga helyére kell tenni, a fizikát a fizikába, az erkölcsöt az erkölcsi szférába; a gyakorlatban azonban az ember nem így tesz, sőt ellenkezőleg tesz s összezavarja a fizikát a morálissal vagy legalább is azt akarja, hogy a fizis az ethosz szerint igazodjék. A gondviselés elleni nehézségeink is főleg innen származnak. Botránkozunk, hogy a jó ember szenvedhet; nem értjük, hogy valaki a legszentebbéért küzdhet s mégis elbukhatik, hogy gálád, gonosz akarat alávaló kapzsisággal egymás ellen tüzelheti a népeket, hogy eszközévé teheti a

technikát, a pénzt s megfoszthatja szabadságuktól s haladásuk feltételeitől a népeket s azt erősítgetjük magunkban s hirdetjük sajtónkban s könyveinkben, hogy az igazságnak s jóságnak okvetlenül győzni kell. Legnagyobb német lapunkban olvastuk a minap: „Wenn ein solches Streben (az entente törekvései) Erfolg haben könnte, so wäre es um die ethische Grundlage der Menschheitsentwicklung geschehen; die Geschichte wäre zur Dienstmagd des Zarenwahnsinns herabgewürdigt und das Recht nicht mehr eine Göttergabe, die Menschenhand nicht ohne Frevel antasten darf.” Ez nem a történelem tanúsága. A jogot nagyon is le lehet törnie az erőszaknak s a legfölségesebb erkölcs épp a vértanúságban ragyog fel. Ahogyan vannak vértanúk, úgy vannak vértanú-nemzetek s ahogy azok győztek, úgy győznek ezek is; sőt ez utóbbiak még a történeti rendben is győzhetnek, ha kitartanak s ha győzik eréllyel s ha ki bírják várni a jog s erkölcs történeti térfoglalását. Az bizonyos, hogy cári önkény s cézári örületek ellenére az emberi fejlődés alapja és hordozója mégis csak az etika s hogy minden elnyomás és igazságtalanság dacára a jog s az igazság a történelem isteni jellegei; de ezeket nem szabad a patkók s a sarkantyúk környékén keresni. Azok magasabban állnak; mert lent a sárban, a szenvedélyek ütközésében, a bombák robbanásában nincs etika. Hiszen esztétikát sem keresünk a pizsokban s a gorilla-arcon sem villan meg még etosz vagy szépség. Tehát mindent a maga helyén! „Följebb, följebb”, ez a jelszó; „még nem vagytok emberek;

még a sötétség s a bűn uralkodik rajtatok.” Vegyük ez intést komolyan, vegyük ünnepélyesen! Ne peroráljunk annyit jogról, haladásról s kultúráról, ne mondjuk, hogy győz a jog, mert különben vége az erkölcsi rendnek; hanem emelkedjünk először is magunk s emeljünk föl minél többeket is az erkölcsi rend magaslatára, a jog s erkölcs színvonalára; ezekben a zónákban mindenesetre győz a jog s érvényesül majd az erkölcsi rend!

Ettől a magaslattól azonban még nagyon messze vagyunk s azért az igazi, mély vallásosság „mit einem gewissen Einschlag von Weltflucht” befelé lesz fordítva s országát ott keresni s ott találja meg is. Saját hitében s Istennel való egyesülésében s nemes, gyakorlati szeretetében találja föl békéjét s érvényesülését. „Békesség a földön a jóakarató embereknek”, mondja az evangélium s nem mondja, hogy a jóakarató nemzeteknek. Ilyenek még nincsenek, mondjuk, még nem lehetnek. Látom a történelemből, hogy mennyi nemtelen s erőszakos érzés s érdek intézi a népek sorsát. Mily ragaszkodások a hatalomhoz, mily ármányok mások leigázására s fejlődésük megakasztására, mily lelki ismeretlen erőszak és önzés ijesztenek ott! Mennyire nem-emberi, – milyen például szorgalom, törekvés, tisztesség, – hanem állatias erők versengésére van bízva a sorsuk. Mindaz, amit európai vagy világ-egyensúlynak, „balance of pover”-nak hívnak, nem jogra s erkölcsre, nem belső derekaságra támaszkodik, hanem gögre, elfogultságra, öntelt, faji igényekre s ezekért készek a világot a kínok s könnyek tengerébe meríteni! Elsötétül itt

minden belátás s minden gondolat az erkölcsi rendre, a világintézés erkölcsi alapjaira s céljaira; itt az ember tisztára az állati lét porondján áll s szertenéz, hogy kit üthetne le. E világ- s ösztönkavarodásban szétszakadnak a legszemlembb s legfölyényesebb kötelékek is. Ki hitte volna ugyanis lehetségesnek, hogy tudományos akadémiák törlik a külföldi tagok neveit, azért, mert e tagok az ellenség fajából valók? Ki hitte volna, hogy a párisi földrajzi-társulat megfosztja Swen Hedint a tagságától nemzeti szimpátiái miatt?! Csodálattal szemléltük, hogy a nemzetek kiválóságai nyílt levelekben szóvá tették nem annyira az ellenfél állítólagos kegyetlenségeit, mint inkább saját nemzeti bornírtságukat. Hírneves tudósok nemzeti dühe lekoppintotta a tudomány égő gyertyáit s fény s világosság helyett folytó búz és faggyú füstje szállt szét az akadémiák monumentális gyertyatartóiról. E tapasztalatokból lesz a vallásos kedélyekben s gondolom, átlag minden finom érzésű emberben egy bizonyos neme a világtól való elfordulásnak s az önmagába való térésnek. Ezt nem pesszimizmusnak, hanem pozitív s nagyban állító, erkölcsi s eszményi irányzatnak kell néznünk. A léleknek ugyanis ki kell nőnie a nemzeti, faji, politikai s gazdasági ütközésekből, ki kell nőnie a világból, hogy a maga sajátosságában s nemes formájában kifejecedhessék. Ott lenn, a faji s gazdasági szférában, a vér s az ösztön káoszában nincs e jegecedéshez való világosság és nyugalom. Az eszményeknek, az igaznak, jónak s szépnek nincs háborítatlan helyzete a köznapi élet tájékán.

Abban a kavargó, anyagi világban nem bírja kifejezésre hozni a maga képleteit; mindig zavarja valami. Például a szépség itt a földön romlandó, sok rútságot rejtő organizmusokban fejezi ki magát s azt is csak úgy valahogy, amennyire az anyag elviseli. Oktalan s cinikus eljárás volna a szépséget ezért a rútságért s romlásért tagadni s ellenkezőleg jól járnak el azok, kik a rútat ignorálják, hogy a szépséget élvezzék. De a reflektáló ész mindenesetre észreveszi e körülményt s azt fogja mondani, hogy megvan ugyan a szépség, de tökéletlen a kifejezése s nem bír az anyaggal. Annál inkább követeli azután, hogy e nélkülözhetlen elemnek legyen feljebb egy neki való reális-ideális világa, ahol érvényesülhet.

Így vagyunk hát a mi egész eszményiségünkkel s első sorban vallásosságunkkal is. Megvannak bennünk gyökerei s kikezdései s azok a lelkünk legmélyebb feneketlenségébe vannak beleeresztve. A nagy megrendülések, amilyen ez a háború, visszahatnak lelkünkre s föl-kavarják érzéseit s meg-megindítják a vallásosság fakadását is. Ez az erkölcsi s eszményi élet sokféle formában jelentkezik s vannak lendületei s vannak megzavarodásai is; ami azonban leginkább jellemzi, az az a gazdag eszményi tartalom s az a kiírthatatlan kényszer a valóbb s a több realizálásra, az az a folytonos gravitáció az emberiségnek magasabb zónája, az emberhez méltó „standard of life” felé. Abban az irányban kell keresnünk bizonyára a jobb emberiség világát... az Isten országát s íme a vallásosság tényleg arrafelé terel minket.

Tartalom.

Mi a harcok lelke	5
A hősiesség lelke	15
A néplélek kinyilatkoztatása.....	21
Sötét idők, fényes lelkek.....	26
Háború és vallás	32
Világosság és vigasz.....	42
Ne aludjék ki lámpád	52
Családaink a háborús időben	63
Szent István király alakja 1914ben.....	68
A világ háborúja és a béke világa.....	76
„Jöjjön el a te országod!”.....	84
Vértanúság és szeretet	91
Hajnalodik-e már?	104
Az ember a viharban.....	120
Uram, én kitarok melletted.....	143
A háború erkölcsi kihatásai	148
A vallásosság jelentkezései a világháborúban	177

„Nihil obstat. Dr. Josephus Trikál, censor dioecesanus.
Nr. 787. „Imprimatur”, Strigonii, die 10. Februarii 1915.
Ludovicus Rajner, episcopus, vicarius generalis.”